



**СУ „Свети Климент Охридски“
Исторически факултет
Катедра „Археология“**

Средновековни накити от територията на юг от Стара планина (IX–XII в.)

Автореферат
на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Цветина Петкова Петкова

Научен ръководител:

Проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

Рецензенти:

Доц. д-р Валери Григоров

Доц. д-р Чавдар Кирилов

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Катедра „Археология“, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“ на 14.04.2025 г., протокол № 5/2025 г.

Дисертацията е съставена от три части – **Текст, Каталог, Приложения**. В текстовата част, която се състои от 233 страници, са включени увод, пет глави, заключение и библиография. Каталогът на нажитите се състои от 835 каталожни номера и е с общ обем от 406 страници. Частта с приложенията е съставена от илюстративна част, включваща 13 фигури, 112 табла, корелационна таблица, карти.

Екземпляр от дисертацията е депозиран в кабинет 31.

Публичната защита на дисертацията ще се проведе на 04.07.2025 г. от 14 часа в аудитория 41А, Ректорат, СУ „Св. Климент Охридски“, гр. София, бул. „Цар Освободител“ № 15, на заседание с научно жури в състав:

Вътрешни членове:

Доц. д-р **Чавдар Янакиев Кирилов** (СУ–ИФ),

Доц. д-р **Мария Георгиева Баръмова** (СУ–ИФ)

Резервен член: Доц. д-р **Иван Димитров Вълчев** (СУ–ИФ).

Външни членове:

Проф. д.и.н. **Людмила Иванова Дончева-Петкова** (НАИМ–БАН),

Доц. д-р **Валери Драганов Григоров** (НАИМ–БАН)

Доц. д-р **Мария Георгиева Манолова-Войкова** (НАИМ–БАН)

Резервен член: Доц. д-р **Методи Манчев Даскалов** (НАИМ–БАН)

Актуалност на темата

Актуалността на темата се определя от липсата на обобщаващо изследване след 1977 г., посветено както на метални, така и на стъклени средновековни накити. През изминалите близо петдесет години от тогава е натрупана информация, която дава възможност за нови наблюдения и изводи. Проблемите на изследванията на селищата и некрополите, както и постъпилата информация показват нуждата от нов поглед върху накитите и осмислянето им на основание на затворените комплекси. Друга мотивация е липсата на актуално обобщаващо изследване, което да разгледа както металните, така и стъклените находки – гривни, пръстени, мъниста.

Увод

В увода са формулирани целите и задачите на дисертацията, посочени са методите на работа, хронологическият и териториалният обхват.

В българската медиевистика и археология ясно се откроява проблемът за обитаването на територията южно от Хемус не само през периода на Тъмните векове (VII–IX в.), но и чак до края на X в. По утвърдена от десетилетия традиция значителен брой обекти, контексти и находки от този регион се датират в сравнително тесните рамки на XI–XII в. Известен напредък в тази посока е обособяването на групата „Абланица-Туховище“ (Angelova, Marvakov 2001; Angelova, Koleva 2001), представляваща ранен хоризонт от гробове с дата VII – началото на IX в. в некрополи от Родопската област, както и неотдавнашната работа на Г. Грозданова (Грозданова 2018). Въпреки това обаче остават множество от проблеми, свързани с недобре изяснената хронология на археологическите материали, в това число накитите и елементите на костюма.

Настоящата дисертация е посветена на средновековните накити от територията на юг от Стара планина (IX–XII в.). Включени са находки от метал и стъкло.

Предмет на докторската теза са металните и стъклените накити от средновековните обекти на територията на Южна България.

Целите, които си поставя дисертацията, са:

- определяне и прецизиране на хронологията на накитите от разгледаните обекти от съвременна Южна България, което ще помогне за датирането на самите обекти;
- представяне на цялостен облик на металните и стъклените находки, съпътстващи женския костюм през Средновековието;

За реализиране на поставените цели са заложили следните **задачи**:

- да се събере, обработи и анализира информацията от наличните публикации за зададения ареал;
- към тази база данни, да се добави и информацията за непубликувани или частично публикувани находки;
- на основание на събраните находки, да се изготви типология на средновековните накити;
- да се проследят комбинациите на типовете в затворените комплекси и да се изготви корелационен анализ.

Следователно като **методи на работа** в дисертацията са използвани сравнителен анализ при разработката на типология и след това – корелация и сериация. Успешното прилагане на изброените методи би довело до по-прецизно определяне на отделните типове накити.

Териториален и хронологически обхват

Акцент в работата са материалите на юг от Стара планина, попадащи в границите на днешните български земи. Типологията и изведената хронология се основават на находки, принадлежащи на територията на юг от Главната Старопланинска верига до държавната граница със Сърбия, Македония, Гърция, Турция и на изток до Черно море. Материали от изброените гранични държави също са включени в сравнителния анализ и целят да покажат по-пълна картина на този регион, изкуствено разделен от настоящите държавни граници. Тъй като информацията за тях е получена единствено чрез достъпните публикации, текстът не претендира за изчерпателност на представянето на находките от съседните балкански държави.

Хронологически обхват

Хронологическият обхват на дисертацията е времето от IX до XII в. Той отговаря на Средновизантийския период (843–1204). За да могат да бъдат разгледани накитите в контекста на некрополите, в които са открити, в типологията са включени и някои по-ранни, както и по-късни типове. Те позволяват по-подробно да се представи съчетаването на находките в комплексите и спомагат за изясняването на периода на използване на некрополите. Друга причина за включването на накити, които излизат от основната зададена хронология, е, че те са дискуссионни в литературата и според някои автори попадат в този период. При разглеждането им е направен опит за представяне на различните аргументи за датирането им.

Източници

За изворова база на дисертацията е използван археологическият материал от проучените на територията на Южна България обекти. В текста са включени, както данните от публикациите, така и находки и информацията, съхранявани във фондовете на РИМ–Благоевград, бившата музейна сбирка Гълъбово, към „Дом на културата – Енергетик“, ИМ–Велинград, РИМ–Кърджали, АМ–Дебелт, РИМ–Кюстендил, АМ–Сандански, ИМ–Карнобат, ЕАМ–Елхово, РИМ–Бургас, РИМ–Сливен, НАИМ–БАН, ИМ–Ивайловград, ИМ „Искра“–Казанлък, РАМ–Пловдив, НИМ–София. Общо в анализа са включени находките от 88 обекта.

История на проучванията

Изследванията, посветени на средновековните накити в България, започват през 60-те години на XX в. Преди този период те са коментирани по-често в контекста на развиването на занаятите през Средновековието като част от „старобългарското изкуство“, редом с други произведения на металопластиката (Мавродинов 1955, 16–17; Мавродинов 1959, 221–232). В началото на 60-те години започва публикуването на обобщаващи статии, посветени на проблематиката на средновековните накити (Георгиева 1961; Милчев 1963; Чангова 1961). Те по-скоро целят да представят систематизирана информация за находките, а не се концентрират толкова върху проблемите, които артефактите биха могли да поставят. Представяната хронология често не е достатъчно добре аргументирана.

През следващите десетилетия, благодарение на вече натрупаната информация от провелоите се археологически разкопки, литературата, посветена на средновековните селища и некрополи нараства. През 1976 г. излиза ключовата за българската средновековна археология монография на Живка Въжарова – „Славяни и прабългари по данни от некрополите VI–XI в. на територията на България“ (Въжарова 1976). В нея е събрана и анализирана информацията от всички проучени до момента на написването ѝ некрополи. Изготвена е типология на откритите в тях накити. Голяма част от обектите са публикувани с каталог на гробовете и план, което прави монографията отправна точка за много нови изследвания. Друга публикация с приносен характер е статията на П. Гатев „Накити от погребения от XI–XII в.“ (Гатев 1977). В нея е предложена типология на находките, както и обобщение на информацията от проведените до този момент проучвания в табличен вид. На това изследване се основават някои от последвалите типологии на накити от Балканите. При ползването на статията обаче възниква проблемът, до колко е ясна хронологията на включените в анализа некрополи.

В проучванията на Южна България, от голямо значение е и дейността на местните специалисти, работещи в регионалните музеи като Димчо Аладжов, Иван Балкански, Христо Буюклиев, Христо Джамбов и много други. Сред тях с голямо значение са обещаващите текстове на Димчо Аладжов, посветени на материалната култура през IX–XI в. Като най-съществен проблем при представянето на находките от обектите в синтезиран вид, характерно за повечето от цитираните заглавия, се откроява липсата на каталожна част, планове на некрополите и друга по-подробна информация за откриването на находките.

За изследванията на накитите, значение имат и монографичните публикации на селищата. В тях като отдели глави са разгледани и прилежащите им некрополи. С ключово значение сред тях са публикациите на средновековното селище над Севтополис (Чангова 1972), Ковачево (Гатев 1985), Дядово (Borisov 1989). Макар и от съвременна гледна точка някои от тезите в тях да търпят критика, те имат основна роля за тенденциите в археологическите проучвания и публикации от 70-те и 80-те години. Археологическите данни за Южна България постепенно се допълват с проучванията на енергийния комплекс „Марица – Изток“, благодарение на който са разкрити редица средновековни некрополи. Обобщаваща статия за материала в тях пише Димитър Янков (Янков 1991). В резултат на археологическите проучвания в района на енергийния комплекс „Марица – Изток“ са регистрирани некрополите Знаменосец, Искрица, Мъдрец, Овчарци, Попова могила край Староселец (Староселец I), Знаменосец – 1987 г. (Знаменосец II), Полски градец (Буюклиев, Янков 1979; Борисов 1987; Борисов 1991; Янков 1991; Шейлева 1995; Буюклиев, Калчев 2002; Борисов 2013). Сред тях с особено значение са два от регистрираните некрополи в м. „Асара“ при с. Искрица. Те предлагат широк спектър от разнообразни по тип накити. С анализа на материалите се заема Г. Шейлева (Шейлева 1995; Шейлева 2005). В първото десетилетие на XXI в. авторката активно работи по теми, свързани с накитите. (Шейлева 2000; Шейлева 2003а; Шейлева 2003б, Шейлева 2008).

Археологически проучвания в Южна България, осъществени през XX в., предоставят богата информация за наличието на средновековни селища и некрополи. В специализираната литература обаче все още стои въпросът за обитаването на тези земи в периода на Тъмните векове. В опит за изясняването му, в края на 90-те години на миналия век и началото на новото столетие, започва преосмисляне на натрупаната информация и съпоставянето ѝ с данните от проучванията в Гърция, Албания, Сицилия. В резултат на това е открито сходство между някои гробове на некрополите,

разположени в Родопите и по поречието на р. Места и обособената група „Комани-Круя“. То се проявява в погребалния обред, наличието в някои от гробовете на керамика, ножчета, стрели, прешлени за вретено и някои общи типове накити. На основание на тези общи черти е обособена групата „Абланица-Туховище“, датирана в VII – началото на IX в. В нея се включват некрополите Абланица, Слащен, Туховище, Рани лист, Мишевско, Златоград, Браница, Гледка, Мезек, Долно Ботево (Angelova, Marvakov 2001; Angelova, Koleva 2001). По-късно подобен обект е проучен край с. Копривлен и също следва да се отнесе към тази група (Кацарова, Хаджиангелов 2002; Грозданова 2018, 138–155). Така, в българската археология за пръв път по-задълбочено се разглежда въпросът за обитаването на териториите на юг от Стара планина през периода на Тъмните векове, като вече са предложени и конкретни данни. Обособяването на групата е важно, защото свидетелства за наличието на некрополи, които са използвани през по-дълъг период от време. Това от своя страна дава възможност да се проследи развитието на модата през Средновековието. Изследванията на некрополите от периода на Тъмните векове и на първо място тяхното идентифициране, е колкото важен, толкова и труден процес. Този проблем е актуален и за някои от съседните държави, например съвременна Гърция. Там също се наблюдава преосмисляне и прецизиране на хронологията на някои обекти и отделянето на по-ранни гробове (Poulou-Papadimitriou, Tzavella, Ott 2012).

Изследванията за обитаването на територията на юг от Стара планина през Ранното средновековие намират своето продължение в дисертацията на Г. Грозданова, която излиза от печат през 2018 г. (Грозданова 2018).

В контекста на изследването на средновековните некрополи е необходимо да се споменат и част от проучванията от територията на Северна България, макар и тя да остава извън обхвата на дисертацията. Основните публикации са свързани с материалите от отделни некрополи и селища. Освен посочената по-горе работа на Ж. Въжарова, обобщаващи прегледи на накитите от езическия период са публикувани от У. Фидлер и Р. Рашев (Fiedler 1992, 171–206; Рашев 2008, 164–170). Редица статии разглеждат накити от отделни селища и некрополи (Димитров 1978; Димитров 1995; Дончева-Петкова 1984; Станчев 1984; Станчев 1985; Константинов 2015; Grigorov 2021), а в други се представени проблеми, свързани с отделни типове накити (Григоров 2013; Манолова-Войкова 2013).

От значение, за изследванията на накитите в Северна България е и монографията, посветена на некрополите при Одърци (Дончева-Петкова 2005).

Материалът от тях е систематизиран в самостоятелна типология. Важен елемент от нея е подреждането и класифицирането на мъниста. Публикацията изпъкна с подробната каталожна част (включваща каталог на гробовете, находките) и с графичното представяне на находките, както и позиционирането им спрямо скелетите в гробовете.

Прегледът на литературата до началото на настоящото столетие показва натрупването на голям обем от данни за средновековните накити, който има нужда да бъде обобщен и анализиран. С тази задача се заема Валери Григоров, който през 2003 г. защитава докторска дисертация, посветена на металните средновековни накити. Той събира и обработва голямо количество паметници, което позволява да се представи изчерпателна картина за произхода и развитието на типовете. Текстът е преработен и излиза като монография през 2007 г. (Григоров 2007). В монографията са включени паметници от различни археологически контексти. Изготвянето на хронологията е на база предимно на затворените комплекси. В това отношение особено място заемат некрополите. В. Григоров отделя внимание и на темата за културните влияния в статията си „Накити в България и Великоморавия от IX–X в. (византийски културни влияния)“ (Григоров 2013). Към изследванията на автора трябва да се спомене и публикацията на крепостта Красен (Григоров 2010). В нея е използвана собствено разработена типология. При анализа на пръстените обаче прави впечатление, че находки със сходни характеристики са обособени в отделни типове и варианти, което изкуствено увеличава броя на типовете, някои представени само от една находка. Публикацията предизвиква интерес с наличието на гробове от широк хронологически диапазон от Късната античност до Средновековието. Внимание заслужават обявените за късноантични гробове, част от които са с безспорно ранни находки, като обещите с висулка от полиедър. Налице са обаче и находки с доста по-късни паралели, в гробове, също определени като ранни.

След публикуването на монографията на В. Григоров през 2007 г., в резултат на спасителни проучвания, които заради характера си са по-интензивни от редовните археологически разкопки, са проучени редица обекти. Данните за голяма част от тях все още не са в научно обращение. Те са концентрирани предимно в Южна България и разширяват картината за накитите в района. Междувременно от печат излизат и публикации за отдавна проучвани обекти като Карасура (Rauh 2020).

Като най-актуално изследване, посветено на накитите в българската литература, може да се посочи монографията „Непознатите познати. Стъклените гривни от късножелязната до османската епоха“ (Кирилов 2023). Както показва заглавието, в нея

са разгледани накити в широк хронологически диапазон, което позволява да се проследи развитието на формата. Монографията разполага с аналитичен каталог, в който критично са разгледани включените обекти. Текстът поставя един съществен проблем, породен от проучванията на многослойните обекти, а именно определяне на находките по периоди.

Следва да се отбележи, че в българската археологическа литература липсва изследване, което да обхване разнообразни по материал находки в по-широк хронологически диапазон. Подобно представлява монография на Елица Манева „Средновековен накит од Македонија“, публикуваната през 1992 г. в Скопие (Манева 1992). В нея са разгледани метални и стъклени находки с голям хронологичен обхват – VI–XVIII в. При анализа и датирането на паметниците авторката много често представя паралели от територията на България и датира част от типовете по типологията на П. Гатев. Това важи почти изцяло за стъклените гривни. Ето защо нейната типология може успешно да бъде прилагана в анализа на накитите от територията на съвременна България. Приносни са и монографиите на Ел. Манева, посветени на средновековните некрополи Пепелище, Крстеви, Чукарка (Манева 2000а; Манева 2000б; Јованов, Манева, Велјановска 2004). Те добре илюстрират представения материал, както графично, така и текстово и дават възможност за съпоставка с контексти от територията на съвременна България.

Друго изследване, за района на Балканите, е монографията на Весна Бикич – „Vizantijski nakit u Srbiji: modeli i nasleđe“ (Bikić 2010). Тя обхваща периода от XI до XV в. В монографията на В. Бикич основно значение имат материалите, придобити при археологически разкопки – произхождащи от сигурна археологическа среда. Класификацията е направена въз основа на формата. Материалът е водещ само при гривните, разделени на стъклени и метални. Разгледани са последователно накитите за глава, тяло, ръце и елементите на костюма. В нея е събрана информацията за накитите, открити в Сърбия в стратифицирани комплекси. Поради сходствата между разглежданите материали в по-широкия византийски кръг, изследването има своята роля за района на Балканския полуостров. Основен проблем на балканските типологии е поставянето на хронологически граници въз основа на вътрешнополитически събития. Това важи с най-голяма сила за типологията на В. Бикич (Bikić 2010). Отнася се обаче и за българската археология, в която основните периоди са разделени на Първо българско царство, Византийски период и Второ българско царство.

По отношение на материалите от съседните Гърция и Турция превес имат каталожните издания представящи известни колекции. Сред монографиите, внимание заслужава публикацията на Коринт, която притежава обширен каталог на находките (Davidson 1952). Всяка находка е самостоятелно датирана, но в повечето случаи нито в текста, нито в каталожната част са посочени причините за изведената хронология. При преглед на находките прави впечатление, че за сходни на вид накити, които би следвало да са от един и същ тип, се наблюдава разминаване в датировката с няколко века. Съществен проблем на публикацията е липсата на посочен контекст за по-голямата част от находките, който да аргументира изведената хронология. Някои от предложените дати са оспорени от по-новите изследвания, сред които е и монографията на А. Боселман-Рюкби, посветена на византийските накити от Гърция и България (Bosselmann-Ruickbie 2011).

Както показва библиографският преглед, по отношение на накитите в българската литература е написано много. От друга страна, липсват обобщаващи текстове, които да проследят как се развиват накитите и как се позиционират те в контекста на Византия и нейния хинтерланд. Все още е налице проблемът за хронологията на находките, като в голяма част от монографиите на селищата и некрополите липсва или поне не е публикуван анализ, който да покаже как са изведени данните. За част от некрополите изрично е пояснено, че хронологията се основава на стратиграфията на обекта, която обаче рядко е илюстрирана. Липсват и чертежи, представящи находките от гроба и тяхното позициониране спрямо скелета. Тази информация е много важна и би дала възможност за някои наблюдения върху костюма, като например данните за обшити тъкани. За съжаление за част от обектите такава информация не само не е публикувана, а вероятно липсва и е безвъзвратно изгубена.

Натрупването на нова информация за накитите и наличието на неясноти в хронологията на някои обекти поражда нуждата за изготвяне на работа, посветена на проблема.

Глава 1. Накити за глава

Първата глава е посветена на накитите, украсяващи главата. В първата ѝ част са разгледани **обеците/наушниците**. Тя включва типология и опит за датиране на разгледаните типове и варианти. Терминът „наушници“ се използва, за да се подчертае по-различният начин на носене на накита. Той не е поставян директно върху ухото, както при обеците, а е прикрепван върху текстилен елемент, украсяващ главата. За този начин на носене свидетелстват ктиторските портрети от средата на XIII–XIV в. В

литературата често по-големите и по-масивните екземпляри са определяни като „наушници“, заради относително големия диаметър на тела за окачване и голямото теглото на находките, които биха затруднили поставянето им директно върху ухото. Като „наушник“ може да се определи и накитът, съставляващ три обеци (независимо от типа, които представляват), закачени на верижки, които се свързват в свободните си краища, защото закрепването им по-вероятно е ставало посредством верижките. Тъй като обеците и наушниците не се различават толкова по формата си (с изключение на изведените по-горе особености), колкото по функцията си, те са разгледани в обща типология.

Тип I обединява обеци, които са изработени от огънат тел с кръгло/овално сечение. Той включва два варианта.

Тип I.1.1 представлява халка, изработена от тънък тел от медна сплав (най-често бронз) или сребро с кръгло/овално сечение с отворени краища, които понякога са допълнително оформени чрез изтъняване и заостряне или е добавено удебеление. При по-малките по размер халки, понякога се наблюдава застъпване на двата края. Срещат се в некрополите в м. „Балък дере“, Дебелт, Искрица-1, Искрица-2, Туховище, некропол в м. „Рангела“, с. Костандово, Мишевско, Нановица, Беден, Слащен, Чаталка – могила „Рошава Драгана“, Попова могила, Караново, Севтополис, Овчарово, Ковачево, Дядово, Полски Градец, християнски некропол 1 и 2, Злати войвода, Хасково, язовир „Батак“–м. „Балабанова борика“, Св. Кирилово. Знаменосец II, Овчарци, Три водици, Любеново, Симеоновград–м. „Градището“, Симеоновград–Могила I, Мъдрец, Обручище, Старозагорски бани, Татул, Копривлен, средновековния некропол в района на базилика № 7 от Пауталия, Карасура, Перник, Марикостиново. Извън гробните контексти, типът е познат от разкопките в „Балък дере“, крепостта „Калето“, гр. Крън. Типът е откриван в гробовете като една обеца, в комбинация с друга от различен тип, в чифт или във вариант от по три обеци, захванати с верижки.

Обеците с форма на халка имат дълъг период на разпространение. Познати са от всички епохи, включително и през Средновековието, където са сред най-предпочитаните накити.

Тип I.1.2 включва обеци-халки, върху които е закачена висулка от тел, огънат в халка или в осморка. Такива находки са познати от некропол-1 и некропол-2 на Искрица, некрополите при Туховище, Дядово, Ковачево. В затворени комплекси обеците от тип I.1.2 се появяват като чифт (Искрица, некропол-1, гроб № 104; Ковачево, гроб № 55) или само по една обеца (Дядово, гроб № 178; Искрица, некропол-

1, гроб № 18; Искрица, некропол-2, гроб № 13). Често те са единствени накити в гробовете, което затруднява тяхното датиране. Малкото контексти, в които се откриват и други находки, очертават период на разпространението на типа от края на X до края на XII в./началото на XIII в., но поради формата на Тип I.1.2, може да се предположи и използването му в по-продължителен период от време.

Тип I.2 включва обеци, изработени от тел с кръгло сечение, краищата на които са извити така, че да образуват кукички за затваряне. Открити са в Дебелт, гробове № 170, 183; некропол 1 на Искрица, гроб № 78; Туховище, гробове № 11, 16, 33, 58, 103; Копривлен, гробове № 52, 53; в гроб № 239 на некропола на хълма „Калето“, Карасура; Хасково; Караново, гроб № 43; Марикостиново, от късноантичната и средновековна крепост Балък дере; от крепостта над с. Малко Чочовен. Съгласно текста на публикацията, подобна обеца е намерена и в некропола под епископската базилика на Филипопол. Разгледаните контексти показват използването на типа през периода на цялото Средновековие.

Тип I.3 обединява обеците, изработени от халка от медна сплав с кръгло сечение, която образува навивки в областта на долната дъга. Понякога към тях могат да бъдат прикрепени допълнителни подвижни елементи.

Тип I.3.1 представляват малка по размер халка от тел с кръгло сечение, огъната така, че да образува три навивки в областта на долната дъга. Понякога за тях са закачени синджирчета и трапецовидни висулки или конусовидни висулки от спираловидно навит тел. Типът е открит в некрополите при Мишевско, Абланица-1, Абланица-2, Копривлен, Карасура, „Калето“, Дебелт. Обеци от този тип са намерени и при разкопките на крепостта Перник, по време на археологически проучвания на крепостта над с. Малко Чочовен. Начинът им на носене в гробовете е в комплект от шест обеци, понякога хванати по три с верижки. На основание на разгледаните гробове и паралели, може да се предложи хронология на типа VI – началото /средата на IX в.

Тип I.3.2 представляват обеци, изработени от тел с кръгло сечение, огънат в халка с неправилна форма. В долната част телът образува множество от навивки, върху които са прикрепени верижки. Върху тях често са закачени метални пластини. Този вариант не е разглеждан досега в литературата. Обособен е на основание на по-големия брой на направените навивки и по-големите си размери. Тип I.3.2 е открит в некропола на с. Мишевско и в м. „Джерахови ниви“ при гр. Златоград. Известни са данни за наличието на тези накити само в два гроба. В тях са открити сравнително големите наниз от стъклени мъниста, комбинирани с метални пандантиви и пръстени с

пентаграма. Тези находки показват, че контекстите не са по-ранни от X в., а е възможно дори да са по-късни. Това се потвърждава и от комбинираните с тях гривна тип I.6.1 в Мишевско и пръстените с гнездо за инкрустация от гроб № 1 в м. „Джерахови ниви“.

Тип I.4 включва обеци от два или три усукани един около друг тела. Срещат се в некропола на Туховище, гроб № 115, Мишевско, гроб № 12, Дядово, гроб № 2 и от Карасура, яма N 32/ О 19. На основание на малкото контексти, в които се откриват, може да се предположи дата на разпространението им края на X–XII в.

Тип II включва обеци-халки, украсени с намотки от тел. Те често са разположени от двете страни на мънисто с различна форма. На основание наличието на мъниста, материала, от които е изработено, и приложените техники, са обособени различни варианти.

Тип II.1 обединява обеците с две или три намотки от тел. Към този вариант са включени и няколко образца, които имитират тази форма, но са изработени чрез леене. Типът се среща в некрополите при Туховище, Вратица, Нановица, Дядово, Хасково, Долно Сахране и един гроб, проучен в Мадан, в некропола на хълма „Калето“, Карасура, от „средновековен град Крън“. Разгледаните примери от затворени комплекси от Южна България показват хронология на находките от края на X–XII в., на основание на датата на обеците от тип II.3.1 и гривните от тип I.2.2 и II.2.1.

Тип II.2 представляват обеци-халки от извит тел с кръгло сечение, украсен с едносъставно мънисто от бронз, стъкло, глина или кост. Често от двете му страни са поставени две намотки от тънък тел, поради което са добавени към тип II. Тъй като поотделно находките не са голям брой и понеже принадлежат на сходни контексти, те са разгледани в един общ вариант. За синхронното съществуване на обеците с метални и стъклени мъниста свидетелства и гроб № 22 от некропола в м. „Балък дере“, където са открити две обеци от тип II.2. При едната обеца е използвано бронзово мънисто, а при другата – стъклено. Формата на металното мънисто от Балък дере е относително близка с висулката на тип VI от Дядово. Обеци със стъклени мъниста са открити в гроб № 24 на Нановица, в гробове № 3 и 154 от некропола при Ковачево, от археологически обект в м. „Барата-Черковището“, Костандово, „от скелета при траншеята“ в крепостта „Калето“, гр. Крън. Използваните за висулки глинени мъниста са много сходни със стъклените. Често са в тъмен цвят и са украсени с бяла или жълта боя. Обеци от тип II.2 с висулка от глинени мъниста се откриват в некропол, регистриран в м. „Рангела“, с. Костандово, археологически обект в м. „Барата“, Костандово. Обеца с нанизано мънисто е намерена и в некропола на Караново, но не е посочен материалът, от който

то е изработено. В украсата на обеците-халки се използва и мъниста от обработена кост. Такава находка е позната от гроб № 5 на Могила I при Долно Сахране и гроб № 60 на Ковачево. Находките от Ковачево, както и обецата от гроб № 64 на некропола Крстеви, показват убедително използване на обеците с нанизано глинено/стъклено/костено мънисто през XII в.

Тип II.3 представляват обечи-халки от медна сплав (най-често бронз) или сребро, украсени с мъниста от две споени полусфери, около които са поставени две намотки от тел. В зависимост от броя на мънистата са изведени три подварианта.

Тип II.3.1 представляват халки от медна сплав (най-често бронз) или сребро, украсени с по едно мънисто, съставено от две споени полусфери, около което са поставени намотки от тел. Мънистото има сферична форма и гладка повърхност. При някои от обеците се забелязва допълнително добавяне на висулка от една или две, хванати една за друга халкички. Големият диаметър на тела при някои от находките предполага носенето на типа и като наушници. Обечи от тип II.3.1 са открити в гроб № 22 на некропола в м. „Балък дере“; в гроб № 5 на некропола на Вратица; Искрица, некропол 1, гроб № 76; Туховище, гробове № 55, 115; Св. Кирилово, гроб № 2; Нановица, гробове № 2, 4, 13, 14, 17; Злати войвода, гробове № 20, 33; Дядово, гробове № 30, 84, 141, 219; Ковачево, № 76, 98, 167; Красен, некропол 3, гробове № 69, 119, 137 и извън гробовете; Карасура, „Калето“, гроб № 187; Хасково, гробове № 10, 31 и от разрушените гробове; Читашка могила, гроб № 9; Чернозем; Овчарово; Златоград – местността „Джерахови ниви“, гроб № 1; Костандово (местността „Барата“); Беден; Севтополис; Любеново; Старозагорски бани. Условно към този тип се добавят и обеците от Копривлен, гроб № 10, но при тях формата на металното мънисто е различна, описана като „лещовидна“. Извън сигурен контекст следва да се отнесе обецата с Кат № I-109. Обеца от тип II.3.1 е „намерена вероятно в м. „Мируля“, където е разположен и средновековният некропол 1 на Абланица и по време на разкопките на късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“. Според разгледаните гробове, обеците тип II.3.1 могат да се отнесат към края на X–XII в.

Тип II.3.2 представляват обечи-халки, които са украсени с по две мъниста, съставени от припоени една към друга метални полусфери. Около тях обикновено е поставяна украса от намотки от тънък тел, в някои случаи усукана около оста си. Понякога краищата на халката са извити в кукички с цел затварянето на накита. Типът е открит в некрополите при: Балък дере, от разрушен гроб; Туховище, гроб № 6; от района на Сандански; Абланица-1, гробове № 2, 74; Мишевско, гробове № 12, 25;

Копривлен, гробове № 58, 68 (скелет 2); язовир „Батак“ – м. „Балабанова борика“, гроб № 1*; Три водици; Хасково. На основание на хронологията на металните накити, с които типът влиза в съчетание, може да се предложи датирането му в X/края на X–XI в. Горната хронологическа граница е фиксирана от датата на гривните тип I.2.1, които изглежда вече не се използват в XII в.

Тип II.3.3 представлява обеци-халки, които са украсени с три мъниста, всяко от които е съставено от две полусфери, припоени една към друга. Около тях обикновено е поставяна украса от намотки от тънък тел, който понякога е допълнително усукан около оста си. Характерното за тип II.3.3 е, че понякога намотката от тел обхваща цялата долна дъга и дори преминава през сферите. Често краищата на халката са извити в кукички с цел затварянето на накита. Типът е открит в некрополите при Св. Кирилово, гроб № 3, Туховище, гробове № 7, 57, Дядово, гроб № 208, Карасура, „Калето“, гроб № 203, Хасково, Велинград, кв. Каменица, Грохотно, гроб № 10, Девин, ул. „Родопи“; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гроб № 3, Овчарци, Хасково – материали от разрушени гробове. На основание на разгледаните примери, типът може да бъде отнесен към XI–XII в, без да се изключва възможността за по-късното му използване.

Тип II.4 включва обеци/наушници с биконични мъниста, съставени от два конусовидни дяла.

Обеците от **Тип II.4.1** са украсени с едно биконично мънисто, разположено в централната част на кръжилото, често фланкирано от двете страни с намотки от тел. Големият диаметър на тела, от който е изработена халката при някои накити, предполага носенето на тип II.4.1 и като наушник. Типът се среща в некрополите от Вратица, Туховище, Дядово, Нановица, Злати войвода, Беден, Мъдрец, в един гроб от Девин, проучен на ул. „Родопи“, Долно Сахране, Татул, Красен – некропол 1 и некропол 3. Открива се още в крепостта Перник, от разрушени гробове от кв. „Чепино“, Велинград, от яма „S 115/ W 172*“ на Карасура. Разгледаните гробове и материалите и липсата на изобилието от различни типове обеци, които се срещат до X и дори XI в. в гробовете, косвено индикират по-късна дата на типа II.4.1 и предполагат появата им едва през XII в.

Обеците от **тип II.4.2** се отличават от II.4.1 с по-големия брой на биконичните мъниста – две или три. Обеците от тип II.4.2 са по-слабо разпространени в сравнение с тези от тип II.4.1. Големите им размери и ширината на халките предполагат носенето и на този тип като наушници. От обработените материали към тип II.4.2 могат да се

отнесат две сребърни обеци/наушници от некропола при Вратица. Двата гроба, в които са открити, се датират съответно в края на XII и края на XII – началото на XIII в. Изглежда обеците тип II.4.1 и II.4.2 са синхронни, тъй като в гроб № 7 се срещат заедно, носени като чифт.

Тип II.5 включва обеци от огънат в халка тел, украсени с метално мънисто, покрито с псевдогранули. Типът се среща в гроб от Велинград – кв. „Чепинско“; Ковачево; от некропола при Симеоновград, м. „Градището“; от Красен-подградие, сондаж 5, гроб № 2; Чаталка – могила „Рошава Драгана“, гроб № 9; Татул. Имайки предвид материала от некрополите, трябва да се допусне, че обеците тип II.5 са били разпространени по-скоро от XII в. насетне.

Тип II.6 включва обеци/наушници съставени от халка и нанизано на нея ажурно мънисто, фиксирано от двете си страни с по една намотка от тел. Освен тях, понякога върху халката са поставяни и две срещуположни пръстенчета. При находките от Беден, освен намотката от тел, е добавена и по една малка сфера. Ажурните мъниста често са украсени с филигран и единични псевдогранули. Ако присъстват, последните са разположени в централната част, близо до мястото, където полусферите се съединяват. От наличните публикации не е напълно ясно, дали мънистата са изработени изцяло от филигранни нишки или полусферите са излети, в опит да се имитират техниката на филигран и грануляция. Прегледът на наличните образи показва, че при тип II.6 ажурното мънисто се отличава от използваните при обеците тип VI.3. От разгледаните комплекси, обеците от тип II.6 се откриват в три гроба от Красен, некропол 3; от средновековното селище и некропол при Севтополис; Полски градец-некропол I, некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 56; Кабиле, група 2, гроб № 14; некропола при с. Беден, сред материалите от средновековните некрополи, проучени в района на Кърджали. Разгледаните затворени комплекси не позволяват категоричното датирание на типа. Често обеците са единствена находка в гроба. Изключение правят Красен, некропол 3, гроб № 139, където са открити също пръстен с кръгла плочка и мъниста и Кабиле, група 2, гроб № 14, на които принадлежат също и медни апликации и фрагментирана тъкан около черепа, както и 13 копчета. На основание на хронологията на разгледаните некрополи може да се предположи разпространението на типа от XI в. насетне.

Тип III включва обеци-халки, украсени с вертикално поставени метални мъниста. Те са поставяни върху бижутерски тел, който е закрепен към халката и се

разполага перпендикулярно спрямо нея. На основание на вида на металните мъниста и начина на украса на долната дъга са обособени два варианта.

Тип III.1 включва обеци-халки, чието кръжило е украсено с малки цилиндрични или биконични метални мъниста, поставени като вертикални висулки под и над долната дъга. Те са закрепени с тел, извит в долния си край в малка халкичка, така че да фиксира мънистата. Разположени са по три от долната и едно от горната страна на долната дъга, която е украсена допълнително чрез намотки от плосък тел. Верижките, които свързват обеците в наушник, са захванати за една от халкичките, фиксиращи мънистата. Обеците от този тип са затворени с петлици, оформени от извитите краища на халките. На този етап от проучванията, типът е слабо разпространен. Открива се в малък брой некрополи: Искрица, некропол 1, Туховище както и в с. Марикостиново, където според Б. Цветков може да се локализира средновековен некропол. На основание на модата на носене на обеци по три с верижки и хронологията на ореховидните мъниста, би следвало типът да се отнесе към периода (VII?/)/VIII–X в.

Обеците от **тип III.2** представляват халки, изработени от огънат тел от медна сплав. Украсени са с висулка от метално мънисто, нанизано върху тел, поставен перпендикулярно на долната дъга. При всички образци се забелязва приблизително един и същ начин на окачване на висулката. Мънистото е нанизано на прегънат на две бижутерски тел (или два отделни тела), двата свободни края на който образуват намотки върху долната дъга на обещата. При някои от обеците, от двете страни на долната дъга, е поставена по една метална сфера. Използваните мъниста са едносъставни (с биконична или сферична форма) или са от две споени половини (образуващи мънисто с приблизително сферична форма). Обеците от този тип III.2 са открити в некрополите на Дебелт, Туховище, Копривлен. На основание на разгледаните находки, типът може да се отнесе в края на VII–X в.

Извън разгледаните варианти на обеци, състоящи се най-общо от халка и висулка, остават няколко находки. Те представляват **обеца-халка, украсена със закачена на нея дръжка от малък стъклен съд**. Открити са в четири гроба: Карасура, гроб № 7 по трасето на магистралата; Карасура, O-Talbastion, гроб № 1; Дядово, гробове № 77, 191. Обеците от Карасура са датирани в XI–XII в. на основание находките от Дядово.

Тип IV обединява луновидните обеци. В типологията им за водещ критерий е избрана техниката на изработка – от метален лист (ламарина), чрез припояване на отделните елементи или леене. Като втори критерий е разгледана формата на накитите,

а след това и украсата им. Тази последователност е избрана, защото има обеци с идентична форма, която е постигната, както чрез изрязване от лист метал, така и чрез леене.

Тип IV.1 включва луновидни обеци, изработени от метален лист.

Тип IV.1.1 представляват обеци, изработени чрез изрязване на луница от тънък лист метал. Към нея е припоен извит под формата на дъга тел, който служи за закачване. Луницата е обкантена с филигранни, предварително усукани нишки. Често те украсяват и лицевата ѝ повърхност. Луницата е свързана с извит под формата на дъга тел, който служи за закачване. Обеци тип IV.1.1 са открити в некропола Абланица-1, гроб № 40, Абланица-2, при разкопките на могилата Каук кале, Мезек и в с. Вишеград. При някои от находките има допълнителен издатък в централната част, наричан в литературата „вълна“. Паралелите от некрополите в групата „Комани-Круя“ показват разпространение на тип IV.1.1 през VII–VIII в. Тъй като луновидните обеци, изработени от метален лист без добавена висулка, са известни от много малко контексти, на основание на материалите от България не може да се предложи по-прецизна дата. В гроб № 40 на некропола Абланица-1 обеците са комбинирани с пръстен с пентаграма (тип III.4) и ореховидни мъниста. Анализът на пръстените тип III.4 показва сигурно разпространение в периода IX–XI в., но са налице и данни за съчетаване с по-ранни материали. Ореховидните мъниста също показват и по-късно разпространение, до X в. включително.

Тип IV.1.2 представляват луновидни обеци със звездовидна висулка, изработени от метален лист. Те се срещат в некропола на Туховище, гробове № 39, 40, 128, в случайно разкрит гроб при с. Долно Ботево и в некропола при с. Изворово, гроб № 10. Датата им вероятно е сходна на тип IV.1.1. Към настоящия момент липсват достатъчно данни за съпоставяне с по-голям брой находки, за да се установи дали по-големите размери на обеците от Туховище са локална тенденция, свързана с ателието, което ги произвежда, или се дължи на хронологическа особеност.

Тип IV.1.3 представляват луновидни обеци, украсени с верижки или конусовидни висулки. Те са прикрепени към долната част на луницата посредством халкички от тел. Така прибавените към обецата елементи образуват свободно подвижна украса. Тъй като изображенията на находките в публикациите не са добри, на основание на описанието на обеците от Абланица може да се допусне използването на техника на филигран за украса на лицевата страна и канта на луницата. Тип IV.1.3 е открит в некрополите Абланица 1, гроб № 10 (2 бр.), Мишевско, гроб № 27 (5 бр.),

Слащен. На основание на разгледаните контексти и посочените паралели, за находките от Южна България може да се предложи дата края на IX–X в.

Тип IV.2 включва луновидни обеци, изработени чрез леене и допълнителна обработка.

Тип IV.2.1 представляват луновидните обеци, изработени чрез леене, към които не е поставена допълнителна висулка. Към тях се отнасят обеците от гроб № 90 на некропола при Копривлен. Към тип IV.2.1 следва да се отнесат и чифт обеци от некропола при Любеново, едната от които е с подобно на антропоморфно изображение. Фрагмент от обеца с гладка луница и украса, имитираща триъгълници от гранули, е съхраняван в НИМ. Находката е с неизвестно местонамиране. Заради сходствата по отношение на изработката, към тази група е отнесена и една висулка от обеца или метален пандантив с луновидна форма от обект № 27, с. Стремци. Не е изключено находките от Копривлен, Любеново и Стройно да са разновременни. Те са обединени от технологията на изработка, но липсват данни за контекстите, които да изяснят тяхната хронология.

Тип IV.2.2 включва луновидни обеци със звездовидна висулка, които са изработени чрез леене и допълнителна обработка. Те се отличават от тип IV.1.2 по по-малките си размери. Съществени разлики се наблюдават по отношение на декорацията. Докато при луновидни обеци, изработени от метален лист, лицевата страна на луницата е гладка и често без украса, макар и да има данни за припояване на полусферички, то при обеците тип IV.1.2 се забелязва украса по цялата лицева повърхност. Тя имитира техниката на грануляция. От разгледаните некрополи типът се среща в Дебелт и при три обеци от гроб в м. „Могилите“, гр. Твърдица. Макар и не съвсем идентични, тези материали са разгледани в един вариант, заради общите характеристики, които притежават – обща техника на изработка и комбинирането на луновидна и звездовидна форма при изработването на висулката. Наблюдава се богата украса на луницата, която имитира грануляция. При обецата от Дебелт лицевата страна е релефна и имитира техника на грануляция. Задната повърхност е гладка и неукрасена. За разлика от нея, находките от „Могилите“, гр. Твърдица са украсени и от двете си страни. Изглежда обеците от Дебелт и гроба в м. „Могилите“, гр. Твърдица са синхронни, а на основание на останалите накити, може да се допусне, че гробовете, в които са открити са хронологически синхронни на предатираните комплекси от групата „Абланица-Туховище“.

Тип IV.2.3 включва лети обеци с луновидна висулка, в долната част на която е оформена бадемовидна/капковидна висулка. В средата на луницата е поставен допълнителен елемент – познат в литературата като „вълна“. Лицевата повърхност на обеците е украсена с пояси, които образуват ромбове и/или триъгълници. Опаката страна е напълно гладка. От двете страни на луницата е поставен по един елемент, имитиращ сферично метално мънисто. Обеците от тип IV.2.3 са били закачвани посредством халка от тел с кръгло сечение. Върху две от находките се забелязват следи от позлата. Обечи от тип IV.2.3 са открити в гробове № 72 и 201 на некропола при Дебелт. Разгледаните паралели и хронологията на обецата с навивки от тел в долната част на дъгата предполагат отнасянето на гроб № 201 от Дебелт в края на VIII в. Това предложение е хипотетично, но не е невъзможно, като се имат предвид проучванията на Дебелт, които показват сигурно обитаване в VIII в., както и хронологията на други находки от некропола.

Тип V представляват обеци от халка с кръгло сечение. Кръжилото е декорирано от халкички и обърнати триъгълници в техника на псевдогрануляция.

Тип V.1 включва обеци, изработени от сребърен тел с кръгло сечение. Долната (външната) част на кръжилото е декорирана с редуващи се халкички и обърнати триъгълници в техника на псевдогрануляция. Познати са от некропола при Дебелт. Този тип обеци е добре известен от VII в. във Византия, а вследствие на влиянието на империята в Сицилия се появява негова разновидност, която се различава по начина на оформяне на долната дъга от края на VII–VIII в.

Тип V.2 представляват обеци с украса от халкички и псевдогранули, поставена от двете страни на долната дъга. Типът е представен само от две находки, открити в некропола на Дебелт. В гроб № 224 обецата от тип V.1 е единствена находка, докато в гроб № 220 показва използването на тип V.2 в IX в. Тъй като данните за разпространението му са оскъдни, на този етап не е възможно да се изведе по-прецизна хронология.

Тип V.3 обединява обеци с украса от редуващи се халкички и обърнати триъгълници в техника на псевдогрануляция и декоративен елемент „диск“ в областта на долната дъга. „Дискът“ е изграден от огънат сребърен тел, чиито противоположни краища са извити. Към него е припоена по-широка оребрена халка. „Дискът“ е разделен на две посредством вертикално поставен тънък тел. При някои от обеците върху него е добавена и куха сфера. Обеците от тип V.3 са открити в некрополите при Дебелт, гробове № 220, 235, Пчела, гроб № 9, Сладун и в яма от Дебелт. Паралелите от

затворените комплекси показват разпространение в периода VII–VIII в., но заради инвентара на гроб № 223 на Дебелт, може да се допусне, че то продължава до IX в. Към тази дата насочва и модата на носене на шест обеци, пикът на която е в периода VII–IX в. На основание на тези данни, обеците от тип V.3 могат да се датират в VII–IX в.

Тип V.4 представляват обеци с украса, идентична на предходния вариант. Отличават се с малко по-големите си размери и с допълнително добавените елементи – две оребрени дъги, припоени по една от двете страни на долната дъга на халката. Тези елементи често са фланкирани от по една сфера. Тип V.4 е открит в некропол 1 на Искрица и некропола на Дебелт. Сходства с тях показват и два чифта от Бургаския музей, както и една обеца, експонирана в Археологическия музей в Созопол. За прецизиране на хронологията на типа помагат данните от непубликувания некропол при Дебелт, тъй като чифтът от Искрица е единственият материал в гроба. Материалите, с които се съчетава типът в гробовете, показват относителна синхронност на тип V.3 и тип V.4.

Тип V.5 представлява обеци с ажурна висулка с приблизителна форма на полукръг, чиято дъга е украсена с редуващи се халки и обърнати триъгълници в техника на псевдогрануляция. Типът е открит в гробове № 54, 133 на Туховище, гроб № 23 на Мишевско, гроб № 113 от Татул, от некропола при Любеново, подобна на обеците от Туховище е обеца от средновековния некропол в Божкова могила. Разгледаните примери на тип V.5 показват най-ранна възможна дата в X в., като продължават и в XI в.

Прави впечатление, че накитите, с които разглежданите обеци се комбинират в гробовете, са различни в сравнение с тези, съчетавани с типове V.1, V.2, V.3, V.4. Те са откривани в различни некрополи. Например тип V.5 липсва в Дебелт, където са представени всички други варианти на обеците с украса от редуващи се халки и триъгълници. Оттук следва, че обеците от тип V.5 са асинхронни на тип V.3. и тип V.4 и не могат да служат за изясняване на тяхната хронология, каквито опити съществуват в литературата. Все пак представители от тип V.3, V.4 и V.5 са откривани в един и същ археологически обект. Става въпрос за Коринт, където се наблюдава дълъг период на обитаване, а липсата на достатъчна информация за контекстите затруднява по-задълбочен анализ.

Тип VI обединява обеци, украсени с четири метални мъниста със сферична или биконична форма. Те са слабо разпространени на територията на съвременна Южна България, поради което разгледаните находки в дисертацията са малко. Въпреки това,

тъй като са добре изследвани накити, са разделени на основание обособените в литература варианти, в зависимост от техниката на изработка и украса.

Тип VI.1 представляват обеци с четири кухи метални мъниста. Открити са в средновековния некропол в Божкова могила при с. Тополчане, Сливенско, фрагмент от обеца, от която са запазени само горната дъга и прикрепеното към нея куха сфера, от фонда на Исторически музей „Атанас Караиванов“, гр. Карнобат. Този тип е разпространен на Балканския полуостров най-общо през IX–XI в.

Тип VI.2 обхваща обеци с профилирана висулка от четири мъниста, изработени чрез леене. На юг от Стара планина типът е представен с една обеца от некропола на Абланица-1, гроб № 61, чифт от Копривлен, гроб № 172, чифт от Любеново, две висулки на обеци от некропола при с. Злати войвода, от крепостта Перник, два фрагмента от обеци, съхранявани във фонда на Исторически музей „Атанас Караиванов“, гр. Карнобат, обеца от фонда на Исторически музей – Перник, както и един екземпляр, експониран в Археологически музей – Бургас. Вероятно към тип VI.2 принадлежи и фрагментът, открит при разкопките в късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“. Въз основа на разгледаните паралели, типът може да се датира в IX–XI в. Те се явяват имитация на по-люксовите образци от тип IV.1, при които в декорацията са използвани филигранни нишки и гранули.

Тип VI.3 представляват обеци с четири мъниста. Две от тях са ажурни (разположени от двете страни на кръжилото), а останалите са кухи сфери с гладка повърхност, съставени от две половинки. Ажурните сфери също са двуделни. Те са изработени чрез огъване на филигран под формата на цвете. След това, чрез притискане в центъра, е получавана полусфера. На върха на ажурните сфери е разположена малка халкичка. Долната дъга на обецата е допълнително украсена с филигран. Обеците се затварят с халка и кукичка или като халката за окачване влиза в отвор, направен в срещуположната сфера. Изработвани са от сребро и бронз. Тип VI.3 е познат от некрополите при Туховище и Хвойна и от крепостта „Калето“, гр. Крън. Най-подробни данни за съчетаване с други материали дават гроб № 16 и гроб № 34 на средновековния некропол „Крстеви“, Северна Македония. Откритите там гривни и пръстени задават дата на комплексите в края на X–XI в.

Тип VII включва гроздовидни обеци, които в зададения географски обхват на докторската теза са представени от единични находки. Типологията им не цели да представи изчерпателно всички варианти на този тип, а само тези, които са открити на юг от Стара планина.

Тип VII.1 включва обеци, представляващи халка от тел с кръгло сечение, кръжилото на която е украсено с грозд от няколко псевдогранули. Такива обеци са познати от Дебелт, гроб № 87, Карасура, „Калето“, гроб № 270. Обецата от Дебелт е сребърна, докато тази от Карасура е изработена от бронз. Двете находки са единствен инвентар на посочените гробове. В Григоров обособява две фази на разпространение. Обецата от Дебелт би следвало да се отнесе към първата фаза (втора половина на VII–VIII в.). На основание на пръстенчетата на халката, обецата от Карасура, „Калето“, гроб № 270, може да се отнесе към втората фаза, VIII–IX в.

Тип VII.2 представляват „гроздовидни“ обеци с едновременно лети висулка и долна дъга на кръжилото. За тях е припоен тънък тел с обло сечение, който служи за закачването на обецата. Типът визуално изглежда близък до тип VI.2, но се отличава на основание на липсата на ясно дефинирани четири сфери. Към тип VII.2 се отнасят две обеци от некропола край с. Черниче-Крупник, две обеци, открити при разкопките на Самуиловата крепост и Перник. На основание на паралелите, типът може да се датира във втората половина на IX–XI в.

Тип VII.3 включва обеци от така наречения тип „Токай“. Те представляват гроздовидни накити, изработени чрез леене (съгласно обработените материали), състоящи се от халка, украсена с „пръстенчета“ от псевдогранули и висулка. При различните екземпляри се наблюдават малки специфики, но в повечето случаи висулката условно може да се раздели на две части. Първата част представлява съчетание от няколко псевдогранули, разположени в кръг и една по-голяма, поставена върху тях. Тя е разположена над долната дъга и представлява приблизително една трета от висулката. Втората част на висулката попада в участъка под халката и има приблизително конична форма. Украсата на основата ѝ имитира плътна намотка от филигран, а най-отдолу са разположени псевдогранули. Типът е установен в средновековния некропол в района на базилика № 7 на Пауталия, в некропола западно от базилика № 2 и некропола на хълма „Калето“ на Карасура, в гроб, локализиран „при поликлиниката“ в гр. Сандански, в Любеново, в некропола в м. „Градището“, Симеоновград и Мирково, м. „Радин кладенец“. На основание на данните от некрополите от съвременна България и посочените паралели, типът може да се отнесе към периода втора половина на X – началото на XII в.

Тип VII.4 представляват гроздовидни обеци с профилирана висулка. В долната ѝ част има биконичен дял в най-изпъкналата част на който са поставени четири сферични издатъка. Типът включва малък брой гроздовидни обеци с профилирана

висулка от некрополите при Черниче, Долно Сахране, гробове № 11 и 21, Карасура, „Калето“, гроб № 271. Типът се датира средата на IX – първата половина на X в.

Тип VII.5 включва луновидни обеци с гроздовидна висулка. Те представляват хибридна форма между луновидни и гроздовидни обеци или между луновидни обеци и обеци с четири метални мъниста. В последния случай, едното мънисто е заменено с луница. Поради малкия брой на находките, те са обединени в един вариант. Тук може да бъде разгледана една обеца, предадена в ИМ–Карнобат, изработена чрез леене. Тя има биконична висулка, в най-изпъкналата част на която са поставени четири сферични издатъка. Луницата е ажурна, с „вълна“ в средата. По този начин се образуват три върха, като всеки един от тях завършва с удебеление, имитиращо метална сфера. По линията на луницата се наблюдават леки насечки. С подобна форма на висулката, но по-различно оформена луница, е една обеца от Карасура, „Калето“. Обецата от Карнобат може да се датира във втората половина на IX–X в. Към хибридният вариант на луновидните обеци може да се разгледа и чифт от Карасура, „Калето“, гроб № 252. Той представлява комбинация от луновидни обеци и обеци с четири метални мъниста, като една от сферите е заменена с луница. Макар и в този контекст да присъстват и материали с по-широка дата, те всички се използват и в X в. Накрая са разгледани две находки, изработени чрез леене. Първата представлява комбинация от луновидна и гроздовидна обеца и принадлежи на крепостта Калето при гр. Крън. Втората принадлежи на случайно разкрит гроб на 500 м северно от гр. Симеоновград. Тя е подобна на летия вариант на обеците с четири метални мъниста, но едно от тях е заменено с луница. И при двете находки липсва достатъчно информация, която убедително да ги датира. Обецата от Крън намира паралел в находка от гроб № 52 на средновековния некропол на Хераклея, датирана в края на X – първата половина на XI в.

Тип VIII обединява обеците с украса от спирално навит тел.

Тип VIII.1 включва обеци с конична висулка, украсена със спираловидно навит тел. Той е представен от чифт обеци от Симеоновград, Могила I, гроб № 17. Подобна висулка от обеца е открита в яма № 3, Карасура и е отнесена към XI в. На основание малкото данни за разпространението на подобни находки, може да се допусне, че те се датират в края на X–XII в.

Тип VIII.2 представляват обеци/халки с форма на халка от огънат тел с приблизително кръгло сечение. Нейната долна дъга е украсена с намотка от спирално навит тел. Типът е познат от некрополите при Попова могила, гроб № 2, Беден, гроб №

9, Карасура, „Калето“, гроб № 128, Красен, некропол 3, гроб № 17, некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 32, некропол при с. Звезден, обл. Кърджали, гроб № 2. Хронологията на този тип вероятно може да се отнесе към XII–XIII в.

Тип VIII.3 представлява обеца, към която е поставена висулка, украсена със спирално навит предварително усукан тел. Открива се в некропола край Хасково и от крепостта Перник. Типът се датира в края на XII–XIII в.

Тип IX представлява обеци с шарнирно захващане към кръжилото. Типът обединява обеци с обемна, куха висулка, която е закрепена посредством шарнир към тела за окачване. Тя е с кръгло сечение, като в двата края е изтънена и извита. Механизмът на изработка на тези накити не предполага отварянето на шарнира с цел окачване, поради което би следвало те да са носени като наушници.

Тип IX.1 включва обеци/наушници с форма на подковообразна касета, закрепена към кръжилото, посредством шарнир. Понякога формата на касетата се доближава до луновидна. Изработени са чрез коване. По-голямата част от накитите от тип IX.1 са украсени с комбинация от полусфери и филигранни нишки и други допълнителни елементи. Първите две обеци от този тип имат форма на касета с гладка повърхност. Те са открити заедно с фрагмент от копче в гроб край южния зид на църквата в с. Ракитово (обл. Пазарджик), м. „Никулица“/ манастир „Св. Никола“. Това е единственият гроб с инвентар от разкрития некропол. Типът е познат и от Перник. Друга подобна обеца е позната от християнския некропол в „Селската могила“ в с. Братя Даскалови. В него са открити и две други обеци с шарнирен механизъм, които се отличават от изведените характеристики на типа. Некрополът е отнесен от проучвателите към XVI–XIX в. на основание на открити монети в някои от гробовете. Налице са обаче други обеци-касети с шарнирен механизъм, които са от по-ранни контексти. От зададения териториален обхват най-много обеци с шарнирен механизъм са открити в некропола на Туховище. Те представляват касети, изработени чрез коване. От метален лист са изрязани страниците на касетата, които са прикрепени една към друга. Мястото на свързване е прикрито с филигранни нишки. Обеците/наушниците от тип IX.1 са намерени в гробове № 6, 7, 8, 48, 78, 118 на некропола при Туховище. Съгласно данните от корелацията, обеците с форма на подковообразни касети от Туховище могат да се отнесе към края на X–XII в., като е възможно типът да се среща и по-късно. Към тип IX.1 могат да се отделят още няколко находки с приблизителна форма на куха луница (касета) и шарнирно захващане. Те са сходни по-форма на по-горе разгледаните, но се отличават по украсата си. Касетовидни обеци са открити в

гроб № 70 на Ковачево, Чернозем, гроб № 2, Димитровград, м. „Калето“, Симеоновград, м. „Градището“, Хасково, гроб № 76, Овчарци. За голяма част от цитираните находки не е известна пълната информация за откриването им, което затруднява тяхното датиране. Прегледа на разпространението на обеците с шарнирен механизъм показва, че макар и с различна форма на кръжилото, тези находки са разпространени основно от X–XII в. Това изглежда е началната дата на тяхната поява, а са установени и по-късно находки. Хронологията на обеците с шарнир от територията на Северна България показва разпространение и в периода XIII–XIV в.

Тип IX.2 представляват сребърни обеци с форма на кошничка. Обикновено, те са съставени от шестостен, на пет от стените на който са припоени полусфери. Украсата е изработена в техника на филигран и гранулация. За така описаната висулка, шарнирно е прикрепен лировидно извит тел. Изключение прави вероятно чифтът от Туховище, но от наличната документация, начинът на затварянето му не може да се възстанови. Тип IX.2 е открит в Искрица, некропол 2, Туховище, гроб № 54, Хасково, гроб № 77, Карасура, „Калето“, гробове № 138 и 215. На основание на материалите, с които се съчетават находките и паралелите, тип IX.2 може да се отнесе в края на X–XI в., като вероятно се срещат и през XII в, съдейки по датата на някои от гривните, които са разпространени и в този период.

И двата разгледани варианта на обеците с шарнирно захващане са изработени от тънки метални листове, които за съжаление на се устойчиви на времето. Най-устойчивата част на обеците от тип IX се явяват халките, служещи за окачване. Поради специфичната си форма – лировидно огънат тел, извит в двата края – те могат да са индикатор за наличието на обеци с шарнирно захващане. Такива са открити в Туховище, гробове № 45 и 56, Карасура, „Калето“, гробове № 79, 192, Карасура, Северен сондаж, гроб № 5, некропол край Хасково, гроб № 19, Ковачево, гроб № 60, Нановица, гроб № 27, Симеоновград, могила 1. Откритите лировидно огънати телове могат да служат като *terminus post quem*, защото това захващане на обеците изглежда навлиза в края на X в. и не е познато по-рано.

Тип X включва обеци с конусовидна висулка.

Тип X.1 представляват обеци със спирално навита конусовидна висулка. На юг от Стара планина типът е открит в гроб № 217 в некропола на Копривлен и при редовни археологически разкопки в с. Долно Церово. Гроб № 217 представя обеците X.1 носени в модата на шестте обеци – по три от всяка страна на черепа, в комбинация с три пръстена. Отношение по хронологията на комплекса има откритата в него пробита

сребърна монета на император Василий I (867–886), която се явява *terminus post quem*. Може да се приеме предложената в литературата дата от края на VII–IX в.

Тип X.2 представляват обеци, състоящи се от халка от тел с кръгло сечение и конусовидна висулка, изработена от огъната и припоена бронзова пластина. Към този вариант принадлежат три обеци, открити в Дебелт, гроб № 170. На този етап липсват достатъчно данни за категоричното датиране на типа. Единствен индикатор може да бъде спазената мода за носене на голям брой обеци – в случая седем. Тя е добре представена в некропола на Дебелт.

Тип X.3 представлява халка с нанизани сферични метални мъниста, съставени от две части и поставени между тях кухи висулки с близка до конична форма и филигранна украса. На разглежданата територия обеци от тип X.3 са открити само в Абланица-1, гроб № 23. Може да се предложи датирането на типа в края на IX–X в.

Хронологически за разглеждания период като най-ранни се обособяват типовете I.3.1, III.2, IV.1.2, IV.1.1, IV.1.2, IV. 2.2, IV.2.3, V.1, V.2, V.3, V.4, VII.1, X.1, X.2. Някои от тях са носени комбинирани по три, свързани с верижки. Тяхното разпространение започва преди разглеждания в дисертацията период и приключва през IX в. Изключение се наблюдава при малък брой находки, например от типове III.2, IV.1.2, които се срещат в единични гробове, съчетани с материали не по-ранни от края на X в. Към периода IX–X в. могат да се отнесат типове IV.2.1, IV.1.3, X.3. Изглежда през този период продължават да се използват комбинирани по три с верижки, както показват находките от Туховище. През X в. се използват и два типа, за които данните са по-ограничени – тип I.3.2 и III.1. При прегледа на използваните от края на VII до X в. обеци, прави впечатление, че част от типовете са много слабо представени или липсват в обектите на север от Стара планина. Това се отнася най-вече за типовете на обеците с вертикално поставени мъниста (типове III.1 и III.2), луновидни обеци, изработени от метален лист (тип IV. 1) и украсените с редуващи се халки и обърнати триъгълници (типове V.1, V.2, V.3, V.4). Също така, липсват данни за организирането на обеците по вече описания характерен начин – носени по три от всяка страна на главата. В тази територия се забелязва много по-голямо разнообразие на гроздовидните обеци и на тези с четири мъниста. Докато в Южна България техният брой е минимален, представен от единични находки, част от които са постъпили във фондовете като дарения, то на север те са широко представени. Промяна в това отношение, настъпва през X/ края на X в., откогато се забелязват сходни типове, тенденция, която се наблюдава и през следващите столетия.

Освен обеците и наушниците, в областта на черепа са откривани и други находки, които свидетелстват за наличието на композиции, украсяващи главата. Данните от некрополите показват наличието на метални елементи, за които се предполага, че са пришивани върху текстилен или изработен от друг органичен материал елемент. Такива са две триъгълни железни висулки, принадлежащи на Искрица, некропол 1, гроб № 19. Те са съставени от железни халкички. По форма са близки, макар и не напълно идентични с бронзовата висулка, открита в гроб № 24 на средновековния некропол Староселец I, която е интерпретирана като част от огърлица. Следователно, възможно е сходни находки да са включвани в различни елементи от украсата или да са преупотребявани с по-различна от първоначалната им функция. Като най-обща дата за използването на тези висулки може да се предложи XI–XII в., макар и с голяма условност. За украсата на главата с железни елементи свидетелства и гроб № 24 от Искрица, некропол 2. В черепа са открити железни халкички, от които само една е изцяло запазена. Такива са познати още от Карасура, „Калето“, гроб № 136, където също са интерпретирани като вероятни украшения за глава. Няма данни за други находки в гроба от Искрица, некропол 2, а в този от Карасура, освен халките, е открит комплект от стъклени мъниста. Поради това, не може да бъде предложена хронология на тези находки.

Друг интересен елемент, откриван в областта на черепа, са металните пластинки. Данни за наличието на такива предоставя гроб № 6 на некропола при с. Туховище. Находките от Калиакра са с по-късна дата от тази на гроб № 6 на некропола Туховище. Находките в него предполагат датирането му в края на X в., макар и сред тях да има гривни с потенциално по-късна хронология. Пластината е открита закачена за единния наушник посредством тънко телче.

Данни за използването на металните пластини от диадеми и прочелниците дава некрополът от Карасура, „Калето“, гробове № 54, 188, 203, 252, от Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 36. В тях са открити единични пластинки. Прави впечатление, че в петте изброени гроба, макар и в различна конфигурация, присъстват сходни накити. Общата дата на материалите от гробовете е края на X–XII в. Част от изброените гривни активно се използват и през XII в., ето защо той не би следвало да се изключва като възможна дата на комплекса.

По-пълни комплекти на украшения за глава, съставени от метални пластини, представят някои находки, които за съжаление са откупки и съответно данните за тях са непълни. Такава е диадема-прочелник, съхранявана във фонда на Националния

археологически музей – София, за която се приема, че произлиза от района на Югозападна България. Тя е съставена от квадратни и триъгълни пластини и бадемовидни висулки. Формата на първите е идентична с тази на пластината от Туховище. Минимални разлики се забелязват по отношение на украсата ѝ, но композиционно тя е изградена по идентичен начин. Прикрепените висулки също намират паралел в Туховище, но там те са част от украшение за шия, което още веднъж показва използването на едни и същи съставни елементи в различни накити. Много сходен на този накит са два прочелника, съхранявани в Националния исторически музей, открити в Марикостиново, общ. Петрич. Те са съставени от идентични по форма пластини, също много близки с находките от Туховище.

Ако информацията за местонамирането на цитираните находки от Югозападна България е вярна, то следва да се отбележат някои отлики с прочелниците от съвременна Северна България, а именно наличието на повече редове при оформянето на накити и поставянето на допълнителни подвижни висулки. Съдейки по датите на некрополите, в които са откривани прочелници на север от Стара планина, то те най-вероятно са асинхронни с разглежданите в дисертацията примери.

Глава 2. Накити за ръце

Втората глава обхваща накитите, украсявали ръцете – гривните и пръстените. На основание на суровината те са разделени в две групи – метални и стъклени, като от своя страна металните гривни са изработени от медна сплав или от желязо. Данните за сребърни гривни са малко. Типологията на гривните от медна сплав се основава на формата на краищата и основата, а след това и на украсата. Следвани са и основните заложи типове в изследването на В. Григоров. Промяна е направена по отношение на вариантите на фасетираните гривни с ясно обособени краища и на гривните с разширяващи се краища.

Метални гривни (тип I)

Съгласно обработените материали, за изработката на метални гривни са използвани медни сплави. Вероятно това се дължи на свойствата на медта. На следващо място се нарежда желязото. Трудно е да се определи до каква степен са били разпространени железните гривни, тъй като те са откривани силно корозирали. Към момента на обработка във фондовете, по-голямата част от находките вече бяха напълно разрушени. Възможно е до нас да са достигали много по-малък брой железни находки, отколкото са били в обращение. При малкото запазени цели форми се забелязват

сходства, но и различия с гривните от медна сплав. Формата им е съобразена с възможностите за обработка, които желязото предполага. По отношение на украсата, тя обикновено не може да бъде възстановена и при целите форми заради корозията на метала. Ето защо железните гривни са разгледани отделно от находките от медна сплав. Рядко са използвани други видове метали. Има данни и за наличието на сребърни гривни, но те са много по-слабо разпространени.

Гривни, изработени от медна сплав/бронз

Тип I.1 включва най-лесните за изработка металните гривни. Това са отворени халки от огънат тел или пластина от медна сплав. Този тип има два варианта.

Тип I.1.1 включва гривни с отворени краища, изработени от огънат тел или пластина от медна сплав. Липсват следи от украса. Към тип I.1.1 се отнасят предимно находки, изработени от тел с кръгло сечение. Изключение прави една гривна от Искрица, от бронзова пластина с изтънени краища. Гривни от тип I.1.1 са откривани в некрополите Искрица, некропол 1, гроб № 40; Искрица, некропол 2, гроб № 15; средновековен некропол в м. „Мариница“; Карасура, „Калето“, гробове № 101 и 215; Ковачево, гроб № 60; Грохотно, гроб № 10; Злати войвода, гроб № 35; Чаталка, „Делимонево кале“, гроб № 19; язовир Батак, м. „Балабанова борика“; Караново; Овчарци; при разкопките в м. „Балък дере“ и Перник. На основание на разгледаните в дисертацията гробове, може да се приеме период на разпространение на типа в X–XII в., защото липсват убедителни комбинации с по-късни находки. Това не изключва появата му в по-широки хронологически граници, заради базовата му форма.

Тип I.1.2 включва малък брой гривни, изработени от тел с кръгло до овално сечение, по повърхността на която са нанесени насечки, които имитират усукване. Типът е открит в некропола край с. Туховище, гроб № 43; в Хасково, гроб № 45, където е единствена находка. Гробът от Туховище може да се датира в края на X в.

Тип I.2 представлява лети метални гривни със специфично обособени краища и с оформени полета, запълнени с украса от врязани линии и/или орнамент „птиче око“. Отливането е станало с помощта на двустранен калъп, като още в него са оформени отделните полета. Те често са с различни сечения. След това, гривните допълнително са дообработвани и украсявани посредством остър инструмент за нанасяне на насечки и/или са щамповани. В литературата често накитите от този тип са определяни като „гривни с краища, представляващи стилизирани змийски глави“. Това понятие е възприето и е в обръщение и за късноантични гривни. Но докато при тях „змийската

глава“ е по-ясно и отчетливо дефинирана, то при средновековния им еквивалент формата е силно стилизирана, а при някои от находките дори е под въпрос. Изключение прави само един вариант. Поради това, в дисертацията е избрана посоченото по-горе определение. При обработката на материалите се обособиха няколко варианта.

Тип I.2.1 представляват масивни, фасетирани гривни със скосени краища с триъгълно сечение, което е подчертано с нанасянето на коси, успоредни една на друга линии. По дължина гривните са украсени с полета, зададени от фасетите, запълнени с насечки и орнамент „птиче око“. Понякога те допълнително са подчертани посредством врязани линии, които ги рамкират. Тип I.2.1 се открива в некрополите на: Балък дере, гробове № 10, 28, 38, 40, разрушен гроб, попадащ в контролния профил между кв. 78 и кв. 88; Искрица, некропол 1, гробове № 19, 46, 62, 76, 85, 86, 98, 106; Туховище, гробове № 5, 6, 7, 16, 68, 118; Пчела; Дядово, гробове № 13, 17; Карасура, крепостта „Калето“, гробове № 138, 188, 203, 224, 252; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 92; Копривлен, гробове № 55, 104; Долно Сахране, Могила I, гроб № 6; гроб от Овчарово; средновековен некропол при пясъчна кариера край кв. Каменица, гр. Велинград; Симеоновград, м. „Градището“; Овчарци; Татул; Хвойна. Подобна гривна е открита в Красен, некропол 3, гроб № 16, датирана в V–VI в. Гривни от тип I.2.1 са познати от Балък дере, Сектор А, кв. 99, от фонда на РИМ–Сливен, средновековен Крън, от ОИМ–Гоце Делчев. Разгледаните накити, с които са съчетани гривните от тип I.2.1, затварят най-широка възможна дата на тяхното разпространението в X–XI в.

Тип I.2.2 обединява фасетирани бронзови гривни със заоблени краища, с квадратно или трапецовидно сечение. Отделните полета по повърхността на гривните са украсени с насечки и с орнамент „птиче око“, който има превес и понякога покрива цялата площ на декоративните полета. Освен разделени с фасети, полетата са подчертани и чрез врязани линии, които ги рамкират.

Тип I.2.2 е открит в следните некрополи: в м. „Балък дере“, гробове № 10, 13, 30, разрушен гроб, попадащ в контролния профил между кв. 78 и кв. 88; Искрица, некропол 1, гробове № 21, 24, 46, 76, 98; Туховище, гробове № 6, 7, 54, 58, 68, 78, 104, 118; Нановица, гроб № 14; Мишевско-II, гроб № 2; Дядово, гробове № 13, 168, 209, 218; Ковачево, гроб № 22, 35, 42, 51, 56, 69, 86, 94, 98, 169; Карасура, некропол западно от базилика № 2, гробове № 36, 61; Карасура, „Калето“, гробове № 27, 111, 138, 249, 215, 203, 188, 252; Карасура, гроб по трасето на магистралата, N 182,1/ W 134; Симеоновград, Могила 1, гроб № 1; Хасково, гробове № 50, 54, 63; Мадан, гроб

проучен през 1961 г.; Попова могила, гробове № 14, 22; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гробове 1, 12, 13, 14, 17, 22; Красен, некропол 3, гроб № 44; гроб от Овчарово; Пчела; средновековен некропол при пясъчна кариера край кв. Каменица, гр. Велинград; от разрушени гробове при строеж на къщи кв. Чепино, Велинград; от гроб от обект „Барата-Черковището“, Костандово; Беден; Стамболово; Симеоновград, м. „Градището“; Овчарци; Димитровград, некропола на Калето; Три водици; Хвойна; Старозагорски бани; Татул; от фонда на РАМ–Пловдив. По един фрагмент от гривни Тип I.2.2 е открит в Карасура, яма N 32/ О 17, Карасура, жилище S 107/ О 55*. Типът се среща в м. „Балък дере“, Сектор А, кв. 90, от района на Сливен, от Крън.

Може да се приеме, че тип I.2.2 съществува и в XII в. Това най-вече се забелязва в затворените комплекси от Ковачево и Дядово. Следва да се приеме, че типът съществува в диапазона X–XII в.

Тип I.2.3 представлява фасетирани гривни с кръгло сечение на основата. В някои случаи то се запазва и в краищата, а в други преминава към близко до правоъгълно или квадратно. Гривните от този тип са украсени и с щампован орнамент „птиче око“ и с врязани успоредни и пресичащи се линии, което ги доближава до останалите варианти на тип I.2. Към това описание могат да се отнесат находките от некропола на Балък дере, гробове № 10, 38 от 2019 г.; Копривлен, гроб № 55; Стамболово; Димитровград, некропола на Калето. Тези находки очертават период на разпространение от X/края на X до XII в., като по-широките граници са за предпочитане, заради малкия брой на комплексите. Към тип I.2.3 би следвало да бъде отнесена и гривната от Карасура, „Калето“, гроб № 242, която е със сходен облик с останалите от типа, но има приблизително квадратно сечение. От обработените находки има гривни, при които липсва обособяването на композиционни полета, но са налице останалите характеристики на тип I.2.3, като кръгло сечение, украса от щампован орнамент „птиче око“ и врязани успоредни и пресичащи се линии. При някои също се забелязва и опит за дефиниране на краищата. Това са гривните от некрополите при: Туховище, гробове № 7, 89; Абланица-1, гроб № 23; Копривлен, гроб № 55; Карасура, „Калето“, гробове № 242, 252; Пчела; Искрица, некропол 2, материали извън гробовете. Материалите, с които се съчетават изброените гривни, не противоречат на хронологията от X/края на X до XII в., ето защо те са отнесени също към тип I.2.3.

Тип I.2.4 включва отворени гривни с ясно изразени зооморфни краища, изработени чрез леене. Те са издължени и оформени подобно на муцунка или клон. В

по-широката им част са поставени по две правоъгълни или квадратни изпъкналости, разделени помежду си с широка ивица, имитиращи очи. Понякога те са допълнително оформени като в страничната им част е поставян щампован орнамент „птиче око“. „Муцунката“ е пресъздадена чрез изтъняване на металната пластина. Често тя завършва с правоъгълно удебеление. Оформени по този начин, в профил краищата наподобяват глави на „морски кончета“, както са известни и в литературата. Към тях тук са разгледани и малък брой гривни, чиито краища са оформени само чрез изтъняване и заостряне. Начинът на композиране на украсата и формата при тях е много близък до този на гривните с глави на „морски кончета“, с които се срещат в идентични контексти. Ето защо е оправдано да бъдат разгледани в общ вариант. Върху основата на гривната е нанесена релефна украса, направена чрез врязване и щамповане. Типът е регистриран в некрополите: Туховище, гробове № 5, 43, 118; Дядово, гробове № 13, 58; Ковачево, гроб № 167; Попова могила, гробове № 4, 18, 20, 22; Карасура, „Калето“, гробове № 128, 138, 252; Долно Сахране, Могила I, гроб № 1; с. Стамболово; Любеново; Симеоновград, м. „Градището“; Маджарово; Три водици, Овчарци; Слащен; Татул; от околностите на Гоце Делчев. Открити са още в Карасура, жилище N 8/ О 14* (фрагмент), Карасура, яма S 175,5/ О 55,5 (фрагмент); Перник; от с. Храбрино, от язовира при Ивайловград. Разгледаните гробове показват използването на типа през периода края на X–XII в.

В обобщение за фасетираните гривни със специфично оформени краища (тип I.2) може да се каже, че най-разпространени са тип I.2.1 и тип I.2.2. Те, както и останалите два варианта, често се срещат заедно в гробовете. Това показва, че имат сходна хронология, но са на лице и някои различия. На този етап изглежда, че най-рано се появяват вариантите I.2.1 и I.2.4. Те са предпочитани повече през X и XI в., макар тип I.2.4 да се появява и през XII в. Вероятно най-дълго време просъществува тип I.2.2. Към това насочва комбинирането му с материали с хронология края на XII – началото на XIII в. В тези най-късни контексти не се откриват останалите варианти на типа.

Тип I.3 включва метални гривни, изработени чрез леене. Съставени са от метална лентовидна пластина с еднаква ширина и правоъгълно сечение. Външната им повърхност е украсена с правоъгълни полета. Понякога те са подчертани с врязвания или фасетиране, но тук, за разлика от вариантите на тип I.2, липсват силно изразените правоъгълни изрязвания, често подчертавани с орнамент „птиче око“.

Тип I.3.1 включва гривни, изработени чрез леене, с правоъгълно сечение и еднаква ширина по цялото протежение на металната пластина. Краищата им са

подчертани с изтъняване, като липсват силно изразена разлика. Рядко върху тях са поставяни по една или две врязани точки. Украсата на гривните се състои от врязани, успоредни, вертикални линии по горната повърхност на гривната и врязани насечки по страниците. По-рядко се забелязват и врязани хиксове. Те са подредени в композиционни полета, разделени по-скоро чрез врязвания. Ако има фасетиране, то не е толкова изразено. Украсата е равномерно разпределена по цялата площ на гривната, включително и по краищата. Находки от тип I.3.1 са открити в некрополите при: м. „Балък дере“, гроб № 13; Искрица, некропол 1, гроб № 85; Искрица, некропол 2, гробове № 10, 21; Туховище, гробове № 7, 58; Костандово, м. „Беглика“, гробове № 3* и 4*; Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 36; Карасура, „Калето“, гробове № 27, 111, 113, 170; Нановица, гроб № 46; Симеоновград, Могила 1, гроб № 17; Беден и от Гоце Делчев. Може да се предположи разпространение на разгледания тип в интервала края на XI–XII в. Няма достатъчно сигурни данни за използването на типа в по-късно време.

Тип I.3.2 представлява гривни, изработени от широка масивна лента, украсени с композиционни полета. Украсата е релефна и се състои от врязани точки и пунктирани линии, които оформят гореспоменатите полета. Понякога те са подчертани и с фасетиране, което отговаря на характерното за тип I.2, но разликата при тип I.3.2 е, че сечението е правоъгълно, а краищата следват ширината на основата. Завършват с леко заобляне или без характерно дефиниране. Типът е открит в некрополите: Туховище, гробове № 45, 55, 61, 129, 135, 145; в разрушени гробове от кв. Чепино, Велинград, при строеж на къщи; в Дядово, гроб № 194; Грохотно, гробове № 1, 10; Злати войвода, гроб № 33; язовир Батак, м. „Балабанова борика“, гробове № 2*, 3*; Беден; Хвойна; от некропола при с. Извор, обл. Пловдив. Типът е познат още от късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“; от Сандански, Ласкарево, Плетена м. „Мариница“, ОИМ–Гоце Делчев. За начална дата на използването му може да се предложи края на XII в. Като най-късен контекст от разгледаните гробове може да се обособи Грохотно, гроб № 1, в който са открити обеци с конусовидни рогчета. Гривните от тип I.3.2 вероятно се появяват в XII в. (възможно е това да става дори в края на столетието) и употребата им излиза извън рамките на разглеждания в дисертацията период.

Тип I.4 представлява лети, отворени гривни, със сплеснати и разширяващи се краища. Те са украсени от врязани линии и точки или пояси от мрежест орнамент.

Тип I.4.1 включва находки, изработени от гладък тел с кръгло напречно сечение. Краищата са сплеснати и разширени и имат приблизително правоъгълно сечение. Върху горната им повърхност се наблюдава леко скосяване, което има ромбовидна форма. Краищата са украсени с орнамент „птиче око“, нанесен с поансон. Понякога напречна резка отделя краищата от тялото на гривната. Тип I.4.1 е открит в некрополите „Балък дере“, гробове № 36, 40; Искрица, некропол 1, гробове № 46, 76; Овчарци; Копривлен, гроб № 48; Девин, ул. „Родопи“; ОИМ–Гоце Делчев; от „Балък дере“, Сектор А, кв. 49; от селището над Севтополис. Този тип е разпространен от края на Х до XII в.

Тип I.4.2 включва метални гривни, изработени от тел с кръгло или овално сечение. Краищата им са приплеснати, разширяващи се и леко заоблени. Те имат правоъгълно (плоско) сечение и са украсени с поансон, друга щампована украса или врязани линии. В някои случаи се забелязва полиране на основата, което променя сечението ѝ в отделни участъци към близко до четириъгълно. Обикновено основата на гривните не е украсена, а когато има украса, тя е от успоредни врязвания. Гривните от тип I.4.2 са познати от некрополите в м. „Балък дере“, гробове № 28; Туховище, гробове № 8, 43, 56, 103; Вратица, гроб № 41; Пчела; от гроб в м. „Селището“, гр. Сливен и други находки от фонда на РИМ–Сливен; м. „Рангела“, с. Костандово, гроб № 2; от кв. Чепино, Велинград, при строеж на къщи от разрушени гробове; Злати войвода, гроб № 2; Нановица, гроб № 28; Ковачево, гроб № 117; средновековен некропол в Божкова могила; Любеново; Овчарци; Беден. Тип I.4.2 е познат и от Перник; с. Извор и с. Храбрино, обл. Пловдив; Карасура, яма N 195,4/ W 116,8, Искрица, Некропол 2; от селището над Севтополис. Вероятно разпространението на типа започва от края на X–XII в.

Тип I.4.3 е изработен от метална пластина с разширяващи се, леко изтънени и заоблени краища. Сечението на основата и на краищата е приблизително правоъгълно. Украсата се състои от поансон, други щамповани орнаменти и врязани линии. Тип I.4.3 се среща в некрополите: в м. „Балък дере“, разрушен гроб; Туховище, гробове № 5, 39; Пчела; при нарушен гроб в северозападната част на наоса, до вътрешната стена на църквата в м. „Беглика“, с. Костандово, гроб № 5*; средновековен некропол в м. „Мариница“ до с. Плетена, обл. Благоевград; Дядово, гроб № 17; Карасура, „Калето“, гроб № 54; Нановица, гробове № 36, 47; Долно Сахране, Могила I, гроб № 1; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 92; Симеоновград, Могила 1, гроб № 17; Любеново; Симеоновград, м. „Градището“; от разкопките на крепостта Перник;

Хвойна (материали, открити при изкопни дейности в района на некропола). Гривните от тип I.4.3 са представени още от два фрагмента, открити извън гробовете в м. „Балък дере“, от некропола при с. Извор, обл. Пловдив, селището над Севтополис, от гроб в квадрат Об, Севтополис. Липсва сигурно съчетаване с находки, които са характерни за XII в. На основание на разгледаните контексти може да се допусне, че типът има ограничен период на разпространение от X до XI в., като след това изглежда престава да е в употреба.

Тип I.5 обединява гривни, затварящи се с шарнирен механизъм.

Тип I.5.1 включва гривни, изработени чрез коване. Те представляват тънка пластина от медна сплав, двата края на която са изрязани за шарнирно закопчаване. Украсени са с щамповани кръгове и точки, които оформят композиционни полета. Тип I.5.1 е открит в некрополите Искрица, некропол 1, гробове № 19, 40, 45; Дядово, гроб № 208; Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 33; Карасура, „Калето“, гроб № 263; Кабиле, група 1, гроб № 10; Красен, некропол 3, гроб № 16; Копривлен, гроб № 58; Попова могила, гроб № 20; Злати войвода, гроб № 5; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 54; Девин, ул. „Родопи“; Пчела; Симеоновград, м. „Градището“; Овчарци; Хвойна; Искрица, Некропол 1. Тип I.5.1 се среща и в средновековното селище, крепост и некропол край с. Искрица, Маркели, от средновековното селище при Знаменосец. В резултат на данните от разгледаните обекти и прегледа на литературата, за хронологически граници на разпространеното на типа може да се предложи края на X–XII в.

Тип I.5.2 представляват затворени с шарнирен механизъм гривни, които са изработени от дебел тел с приблизително кръгло сечение. Той е украсен с врязвания, имитиращи усукване. Краищата му са приплеснати и са оформени в шарнирен механизъм. Типът е открит в некрополите: Искрица, некропол 1, гроб № 45; Дядово, гроб № 155; Карасура, „Калето“, гробове 128, 138; Долно Сахране, Могила I, гроб № 18; Полски Градец, християнски некропол I, гроб № 29; Симеоновград, могила 1; Овчарци. Разгледаните комбинации позволяват типът да се отнесе към края на X–XII в.

Тип I.6 включва гривни, изработени от преплетени или усукани един около друг телове от медна сплав.

Тип I.6.1 обединява гривни от два прегънати и усукани тела, завършващи с петлици. Познати са от: некропола на Вратица, гробове № 4, 7, 12, 41, 48, 53 и извън гробовете; Туховище, гробове № 5, 6, 8, 16, 55, 121, 135, 145; в гроб край южния зид на църквата при с. Костандово, м. „Беглика“; м. „Рангела“, с. Костандово; Дядово, гроб №

194; Карасура, „Калето“, гробове № 111, 192, 242; Девин, ул. „Родопи“, гроб № 6; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 15, 18в, 25; Ковачево, гробове № 23, 28, 60, 70, 71, 74, 117, 151, 165, 167; Нановица, гробове № 5, 7, 39; Мирково, м. „Радин кладенец“, гроб № 1*; Долно Сахране, Могила I, гробове № 6, 8, 10; язовир Батак, м. „Балабанова борика“, гробове № 2*, 3*; Мишевско, гроб № 12; Мишевско-II, гроб № 6; Мадан, гроб, проучен през 1961 г.; Караново, гроб № 28; Читашка могила, гроб № 20; Грохотно, гробове № 1, 10; Симеоновград, Могила 1; Св. Кирилово, гроб № 2; Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 36; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гробове № 6, 21; Красен, некропол 3, гроб № 1; Симеоновград, м. „Градището“, гроб № 34; Татул; Любеново; Велинград, кв. Каменица; Мъдрец; Обручище; Беден; Слащен; Старозагорски бани; средновековен некропол в Божкова могила; от разрушени гробове в кв. Чепино, Велинград; сред материалите, съхранявани в ОИМ–Гоце Делчев. Гривните тип I.6.1 са открити още и в Перник, Карасура, яма N 138/ W 219, жилище N 70/ W 411, колективна находка; от късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“, Ивайловград, Сектор А, кв. 57; от средновековното селище при Знаменосец; селището над Севтополис; от Пловдив и района. Съдейки по описанието, подобна гривна е открита е некропола при с. Плетена, м. „Мариница“. Гривните, изработени от два прегънати и усукани тела, завършващи с петлици, са използвани от края на X до края на XIV в.

Тип I.6.2 включва находки от три тела или от два прегънати на две тела. Те са преплетени в сложна плетка, като образуват гривна с отворени краища. В някои случаи, заедно с тях, е вплетен и предварително усукан филигранен тел. Основата на гривната има триъгълно сечение, а теловете, които я изграждат, са с приблизително кръгло сечение. Краищата са оформени с приплесване на трите тела, оформящи плетката, чрез петлици или се затварят посредством кукичка и петлица. Типът е засвидетелстван в некрополите: Вратица, гроб № 29; Туховище, гробове № 6, 16, 54, 103, 121; Карасура, „Калето“, гробове № 101, 234; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гроб № 7; Слащен; ОИМ–Гоце Делчев. Преобладават отворените гривни, въпреки това, за наличието на затворени гривни, изплетени от тел свидетелстват откритите в Карасура, „Калето“, гроб № 101 и в Гоце Делчев. Може да се допусне разпространението на типа от X/края на X до XII в., за разлика от I.6.1, който има по-широки хронологически граници.

Железни гривни

Внимание заслужават и находките, изработени от желязо. Те почти винаги са фрагментирани, а повърхността им е силно корозирала, поради което е трудно да бъде

възстановена оригиналната форма и украса. От шестнадесетте гривни, включени в каталога, само при пет находки може да се възстанови, макар и условно, форма. Поради тази специфика, железните гривни са разгледани в обща категория, с цел да се допълни информацията за използването на този вид метал. Открити са в некрополите: Искрица, некропол 1, гробове № 19, 22, 50, 69, 85; Искрица, некропол 2, гробове № 5, 11, 18; Туховище, гробове № 8, 17, 99, 124; Дядово гробове № 13, 25, 167, 216; Хасково, гроб № 25; некропол край Хасково, гроб № 18; Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 15, 26; Карасура, гроб № 10 по трасето на магистралата, Карасура, „Калето“, гроб № 103, 128; Нановица, гробове № 20, 51; Беден, гроб № 7; Татул, гроб № 113; Мишевско-II, гробове № 2, 8, 11; Ковачево, гробове № 86, 109; Мъдрец, гроб № 4; Караново, гроб № 28; Читашка могила, гроб № 27, некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 92; Кабиле, група 1, гроб № 6; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гробове № 5, 6; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 3; средновековен некропол при с. Звезден, обл. Кърджали, гроб № 2; Симеоновград, м. „Градището“; Знаменосец II; Овчарци; Любеново; средновековен некропол в Божкова могила; сред материалите, намерени извън гробовете в Караново. Познати са от археологическите проучвания на обект №2 /църквата/, гр. Сливен, м. „Хисарлъка“ (отговаря на тип I.4.3 от гривните от медни сплави), от средновековното селище, крепост и некропол край с. Искрица, от средновековното селище над Севтополис. Въз основа на затворените комплекси, може да се предложи дата на разпространение на железните гривни от края на X до XII в. Тя е изведена на основание разгледаните некрополи, като е възможно типът да е използван и след този хронологически диапазон.

Прави впечатление съчетаването на железните гривни с някои по-люксови типове обеци като VII.3, VIII.2, IX.1, а ако се приемат и данните от Татул – и тип V.5. Те също така се откриват заедно с карнеолови мъниста и по-специфични висулки. Това поставя въпроса за стойността на железните накити. Често в литературата находките от желязо се приемат за по-евтин еквивалент на накитите от мед, бронз, сребро. Носенето им от хора, които могат да си позволят гореизброените обеци, често изработвани от сребро и нанизани с добавени по-скъпи висулки и мъниста подсказва, че железните гривни са с по-висока стойност, от колкото ние сме свикнали да приемаме.

От достигналите до нас цели форми има находки, които условно отговарят на типове от класификацията на гривните от медна сплав. Това са типове I.1.1 (Карасура, гроб № 10), I.4.2 (Искрица, некропол 1, гроб № 85), I.4.3, (обект № 2 /църквата/, гр.

Сливен, м. „Хисарлъка“), вероятно и тип I.4.1 (Искрица, некропол 2, гроб № 5). Извън тези форми може със сигурност да се изведе още една, която е специфична и характерна за железните гривни. Това са гривни със спирално извити навън краища (от Дядово гробове № 25, 216, Хасково, гроб № 25 Любеново, Знаменосец II).

Стъклени гривни (тип II)

За основен критерий при класификацията на стъклените гривни е избран начинът на моделиране, а след това под внимание са взети и тяхната украса и колорит.

Тип II.1. включва монохромни стъклени гривни с приблизително кръгло сечение, което при мястото на съединяване на двата края на стъклената пръчка преминава в четириъгълно. Преобладават гривните, изработени от много тъмно, непрозрачно стъкло в тъмносин, тъмнолилав, тъмнозелен (последните по-рядко) цвят, който при по-слаба светлина изглежда черен. Много по-рядко срещани са червено-кафявите гривни, по-светлите нюанси на синьото и зеленото, а също и гривните от полупрозрачно стъкло в бял, резеда, тюркоазен, прасковен или бледорозов цвят.

Тип II.1 е установен в 115 от разгледаните гробове. Открива се в некрополите: в м. „Балък дере“, гробове № 13, 30, 37, 38, от 2019 г, разрушен гроб; Вратица, гробове № 16, 41, 48; Искрица, некропол 1, гробове № 5, 11, 40, 46, 76, 85, 93, 98, 106, 108; Искрица, некропол 2, гробове № 10, 21; Туховище, гробове № 6, 54, 85, 103; Пчела, гробове № 1, 2, 3, 5, 6; Дядово, гробове № 35, 84, 95, 155, 195, 209, 210, 214, 216, 218; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гробове № 1, 2, 7, 9, 10, 16, 18, 21, 22; Карасура, „Калето“, гробове № 28, 68, 69, 101, 111, 138, 173, 187, 183, 188, 196, 203, 242, 249, Карасура, гроб № 10 по трасето на магистралата; Мишевско-II, гроб № 11; Попова могила, гробове № 2, 24; Читашка могила, гробове № 9, 20, 27; Св. Кирилово, гроб № 2; Ковачево, гробове № 3, 30, 42, 55, 60, 63, 71, 80, 94, 96, 98, 151, 165; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 13; Нановица, гробове № 10, 17, 22, 23, 25, 39, 47; Караново, гробове № 27, 47; Овчарово, гроб; Полски Градец, християнски некропол I, гроб № 29; Девин, ул. „Родопи“, гроб № 6; Кабиле, група 1, гроб № 5, 15; Костандово, м. „Беглика“, гроб № 4*; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гробове № 9, 19, 83; Злати войвода, гробове № 4, 7; Хасково, гробове № 10, 21, 34, 51, 71, 76, 83, 103; язовир Батак, м. „Балабанова борика“, гроб № 2*; Красен, некропол 3, гробове № 1, 16; от средновековен некропол в Божкова могила от черно или тъмносиньо-зелено стъкло; средновековен некропол на 2 км североизточно от с. Чинтулово, обл. Сливен; разрушени гробове на средновековен некропол при пясъчна

кариера край кв. Каменица, гр. Велинград; Беден; Три водици; Мъдрец; Симеоновград, Могила I; Симеоновград, м. Градището; Любеново; Обручище; Слащен; Татул; от некропол в м. „Асенова крепост“, Хасково; Старозагорски бани, от разкопките на Искрица, некропол 1; Искрица, некропол 2; Искрица, материали от крепостта, селище и некропол; материали от насипа на могилата, Овчарци; Перник, накити от крепостта и некропола; ОИМ–Гоце Делчев; язовир Батак, м. „Балабанова борика“. Тип II.1 е познат още от яма № 8 на средновековна крепост Искрица; в насипа около църквата при с. Ракитово, м. „Никулица“/ манастир „Св. Никола“; от археологически обект „Барата-Черковището“, Костандово; от девет ями и едно жилище в Карасура, в м. „Рангела“, Костандово; от археологически обект в м. „Барата“, Костандово; от средновековното селище при Знаменосец.

Общият преглед на комбинациите по гробове показва значителен превес на съчетаване с материали с хронология края на X–XII в, пред тези, които са датирани от XII в., насетне. Това предполага използването им до края на XII в. или най-късно началото на XIII в. На основание на разгледаните гробове, за обща хронология на стъклените гривни от тип II.1 може да се предложи дата края на X–XIII в., което още веднъж потвърждава изведената от Ч. Кирилов хронология.

От разгледаните обекти, зелени стъклени гривни от тип II.1, с различен брой и нюанс на цвета, се срещат във Вратица, гробове № 41, 48; Карасура, „Калето“, гробове № 187, 188; Мишевско-II, гроб № 11; Читашка могила, гробове № 9, 20, 27; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 13; Караново, гробове № 27, 47; Хасково, гроб № 51, 76; некропол край Хасково, гроб № 10; Ковачево, гробове № 3, 42, 55, некропола при с. Любеново. Те предоставят данни за датирането на зелени гривни от края на XI–XII в.

Тип II.2 обединява стъклени гривни с плоско, близко до овално или четириъгълно сечение.

Тип II.2.1 включва монохромни стъклени гривни с плоско, близко до овално или четириъгълно сечение без допълнителна украса. Типът е познат от некрополите: в м. „Балък дере“, гробове № 30, 37; Искрица, некропол 1, гробове № 11, 19, 76, 78, 93; Искрица, некропол 2, гроб № 2; Туховище, гроб № 85; Пловдив, ул. „П. Парчевич“, 50 м южно от базиликата, гроб № 6; Дядово, гроб № 210; Попова могила, гроб № 23; Карасура, „Калето“, гробове № 69, 242; Нановица, гробове № 4, 9, 10; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гроб № 16; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 9, 13, 25; некропол край Хасково, гроб открит преди разкопките; некропол върху

епископската базилика на Филипопол, гроб № 11; Злати войвода, гроб № 4; Хасково, гробове № 86, 104; Девин, гроб № 6; Пчела; средновековен некропол при пясъчна кариера край кв. Каменица, гр. Велинград; Старозагорски бани; Симеоновград, Могила I; Симеоновград, м. „Градището“; Любеново; средновековен некропол в Божкова могила; Хвойна, от материалите, намерени при изкопни дейности в района на некропола. Гривни от тип II.2.1 са познати и от разкопките на средновековна крепост, селище и некропол край с. Искрица; от средновековен Крън; от средновековното селище при Знаменосец; от Перник; Карасура, ями N 32/ O 19 и S 1/ W 4,5; Карасура, сграда S 135/ W 171,5. Датировката на накитите, откривани в гробовете заедно с тип II.2.1, както и честата комбинация с тип II.1, показват че двата типа имат обща хронология.

Тип II.2.2 включва стъклени гривни с плоско, близко до овално или четириъгълно сечение, украсени със стъклени нишки в контрастен на основата цвят. Най-често те са бели (бежови или сребристи) и/или червени. Типът е засвидетелстван в некрополите Вратица, гробове № 41, 48; Туховище, гроб № 7; Ковачево, гробове № 55, 94; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 13; Мъдрец, гроб № 6; Злати войвода, гроб № 31; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гроб № 16; Старозагорски бани; от средновековното селище при Знаменосец; фрагмент от Карасура, яма N 0/ O 12. На основание на това и на хронологията на некрополите, в които типът се среща, може да се предположи, че гривните от тип II.2.2 са били в употреба от началото на XII в. и през целия XII в. Няма основание обаче да смятаме, че продължават да се използват в по-дълго време. Анализът на стъклените гривни от тип II.2.2 показва и друга тяхна особеност. От 14 гривни, девет са със зелен цвят (преобладаващо тъмнозелено, но от Злати войвода е от зелено прозрачно стъкло), следвани от три гривни с черен цвят и една от керемиденочервено стъкло (от Ковачево, гроб № 55). Все пак има регистрирани примери и със синя основа, както показва фрагментът от гривна от Карасура, яма N 0/ O 12, изработена от кобалтовосиньо стъкло и украсена с червена нишка. Предпочитанието към зеления цвят обаче е ясно забележимо. Прави впечатление, че гривните от тип II.2.2, независимо от колорита си, се съчетават с едни и същи типове накити. Това показва, че те са синхронни.

Тип II. 3 обединява гривните изработени чрез техника на усукване на стъклената пръчка.

Тип II.3.1 включва монохромни гривни, изработени чрез усукване на стъклената пръчка. Те могат да се приравнят към типа на „монохромните усукани гривни“. Тип

II.3.1 е открит в некрополите: Вратица, гробове № 12, 16; Искрица, некропол 1, гроб № 78; Карасура, „Калето“, гробове № 138, 203; Хасково, гроб № 103; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 67; Чаталка, могила „Рошава Драгана“, гроб № 9; Пчела; гроб № 132 от некропола на крепостта Перник; Мъдрец; Три водици; Любеново; от фонда на РАМ–Пловдив. Позната е още от късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“, Сектор А, кв. 99, от средновековното селище при Знаменосец; от крепостта Перник; от разкопките на Карасура. Може да се предложи навлизането на типа през XI в., като със сигурност гривните от тип II.3.1 се използва и в XII в. Поради характера на избраните некрополи, не може да се заключи категорично дали типът продължава да се използва активно през целия XIII в. По отношение на цветовете, преобладават находките с черен и син цвят. Гривни от тип II.3.1, в различни нюанси на зеленото, са открити в некропола при Вратица, гробове № 12, 16, некропола при Карасура, „Калето“, гроб № 203, а също и в Карасура, яма N 0/ O 12, яма N 220/ W 94, сграда S 135/ W 171,5. Поради малкия брой на находките в зелен цвят и това, че повечето не са от гробове, не могат да се направят категорични изводи за хронологията им.

Тип II.3.2 включва гривни, изработени чрез усукване на стъклена пръчка, към която са добавени нишки в контрастен на основата цвят. Тип II.3.2 се среща в литературата и като „вити полихромни гривни“. Колоритът на гривната се постига чрез два основни метода. Първият е добавянето на цветна нишка в червен цвят (по-рядко черен или тъмносин), която е прилепена към основата. Вторият метод, който е прилаган, е нанасянето на бяла/сребриста паста на интервали, редуваща се с празни полета. Открити са в некрополите: Вратица гробове № 7, 12, 25B, 41, 48; Нановица, гробове № 39, 51; Хасково, гробове № 51, 103 и от разрушени такива; Мишевско-II, гроб № 11; Караново, гроб № 47; Ковачево, гроб № 94; Злати войвода, гроб № 20; Девин, ул. „Родопи“, гроб № 6; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 12, 13, 25; Слащен; Любеново; Старозагорски бани; Три водици; Симеоновград, м. „Градището“; Мъдрец; Татул; Обручище, материали от насипа на могилата; средновековен некропол край кв. Каменица, гр. Велинград; в късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“; от средновековната крепост край село Искрица; от Маркели; от средновековното селище при Знаменосец; от крепостта Перник; Карасура, жилище N 220/ W 83, контекст N 35/ O 13, ями N 0/ O 12 и N 32/ O 19. Изброените некрополи/гробове и комбинации не противоречат на предложената от П. Гатев дата за използването на гривните с червена нишка в края на XII – началото на

XIII в., възприета и от Ел. Манева., а по-скоро затвърждават тази теза. По отношение на цвета на основата, съдейки по информацията в публикациите, преобладава черният цвят, но изводи за колорита трудно могат да се направят, защото това не винаги е коментирано, както и не винаги е коментирана технологията на изработка на гривните. По отношение на зеления цвят, такъв е посочен само за гривни от Вратица, гроб № 41, от некропола в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 13, 25, некропола при с. Мъдрец, Обручище – материали от насипа на могилата, Карасура, жилище N 220/ W 83.

Тип II.4 включва рисуванни стъклени гривни. По форма те отговарят на тип II.2.1, а в някои случаи и на тип II.1, но се отличават от останалите типове с нанесения по повърхността им рисунък. В тази категория не влизат монохромни гривни от типове II.3.1 и II.5.2, при които се забелязва „боядисване“ на част от елементите или запълването им с боя, защото при тях липсва „рисунката“ – изобразяване на геометрични, зооморфни, орнитоморфни и други мотиви, често повтарящи се и организирани в композиция. Забелязва се тенденцията при гривните с по-окръглено сечение, по форма идентични на тип II.1, нанесената украса да е по-схематична. Преобладават елементи като вълнообразна линия и спирала. При тези, които по-форма са близки до тип II.2.1, се наблюдават както изброените по-горе мотиви, така и по-сложни композиционни схеми. Често се поставя мрежест орнамент, понякога са изобразявани дори птици и животни. Вероятно причината рисуваните гривни на основата на тип II.2.1 да са повече е, че върху относително плоската основа по-лесно се нанася рисунък. Тя позволява и поставянето на повече елементи и представянето им в по-разгърнат вид. Гривните от тип II.4 са намерени в некрополите: в м. „Балък дере“, гробове № 13, 30, 32, 38; Вратица, гробове № 12, 29, 41; Искрица, некропол 1, гробове № 11, 19, 108; Туховище, гроб № 54; Пчела, гроб № 1; Дядово, гробове № 13, 17, 35, 126, 141; Карасура, „Калето“, гробове № 101, 185, 188, 237, 238, 252; некропол край Хасково, гроб № 10; Караново, гроб № 47; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 7; Пловдив, ул. „П. Парчевич“, 50 м южно от базиликата, гроб № 6; Полски Градец, християнски некропол I, гроб № 18; в гроба разкрит при Овчарово; Любеново; Симеоновград, м. „Градището“; Мъдрец; от некропол в м. „Асенова крепост“, Хасково; Чернозем. Гривни от тип II.4 са открити преди началото на разкопките на Нановица. Познати са също от късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“, Маркели, Перник, от средновековното селище при Знаменосец; от разкопките в Карасура. Типът се използва в края на X–XII в.

Традиционно рисуваните стъклени гривни са изработени от синьо стъкло с различна наситеност на пигмента. Понякога се срещат и гривни с много тъмна, почти черна основа. По отношение на зеленото стъкло, такова е използвано при гривните от некропола при Вратица, гробове № 12 и 41. За зелени гривни се съобщава и в некропола при Дядово, гроб № 35, а също и сред находките от некропола при Любеново. Двата гроба от Вратица, а вероятно и този от Дядово, показват използването на зелените рисувани гривни в XII в., което е друг аргумент по отношение на хронологическата обособеност на зеленото стъкло.

Тип II.5 включва гривни, изработени по метода на тип II.2, чиято външна повърхност е украсена с хоризонтални канелюри.

Тип II.5.1 представлява монохромни гривни, изработени най-често от синьо или зелено стъкло с различна степен на интензивност на цвета, по повърхността на които се забелязват хоризонтални канелюри. От разгледаните обекти типът се среща в некрополите Вратица, гробове № 41 и 48; Карасура, „Калето“, гробове № 49, 188; Ковачево, гробове № 80, 96; некропола в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 13, 16, 19, 25, 27, 57 б; Три водици; от средновековното селище при Знаменосец; Карасура, яма N 218/ W 110, от Перник. Откритите накити в гробовете показват използването на типа в XI в. или поне в края на века. То продължава през целия XII/ началото на XIII в., а вероятно и в по-късно време.

Тип II.5.2 включва канелирани гривни от тъмно, непрозрачно стъкло, върху които е нанесена украса. Тя е под формата на бяла или по-рядко червена боя, която оцветява канелюрите. И тук, както при тип II.3.2, при някои от обработените находки се забелязва тенденцията червеният цвят да присъства по-скоро под формата на нишка. Тя е допълнително прилепена и релефно обособена. Белият цвят обикновено е нанесен като боя/ бяла стъклена паста. Тип II.5.2 се среща в некрополите Вратица, гроб № 41; Карасура, „Калето“, гроб № 49; некропола в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 9, 13; Ковачево, гроб № 80; Чернозем; средновековното селище при Знаменосец. Тъй като находките са малко, изводите не могат да бъдат категорични. Във всеки един от гробовете е открита и гривна от тип II.5.1. Въз основа на това, за хронологически граници на разглеждания тип са предложени тези, изведени за тип II.5.1: XI – началото на XIII в. с възможност за използване и в по-късно време. Малък брой находки от тип II.5.2 имат зелен цвят. Те са открити в некропола в района на базилика 7 от Пауталия, гробове № 9, 13. В тях всички гривни са изработени от зелено стъкло.

Обработката на стъклените гривни показва, че макар типовете да съществуват в сходен хронологически диапазон, все пак се забелязва постепенното развитие и преминаване от едни, в други форми. Така например, на основание на обработените находки изглежда, че първо в обращение са гривните от тип II.1, II.2.1 и II.4. По-късно навлизат гривните, украсени с червена стъклена нишка, като първи от тях са тези от тип II.2.2. Постепенно навлизат усуканите и канелираните гривни. Друг извод, който може да се направи от разгледаните некрополи, е, че зелените стъклени гривни навлизат по-късно от сините. Анализът на находките показва, че това става вероятно в края на XI в., като продължават да се използват през целия XII, до началото на XIII в. Въпреки навлизането на зеленото стъкло, сините/тъмносини стъклени гривни продължават да се използват и през този период.

Пръстени

Типологията на пръстените се основава на формата на халката и плочката, а също и на техниката на изработка. Следващ критерий е украсата. Следвана е актуалната типология на В. Григоров, като е нанесена минимална корекция по отношение на тип III и са въведени някои нови типове, които излизат от зададената хронология в монографията на В. Григоров.

Тип I включва пръстени-халки от огънат тел.

Тип I.1 включва пръстени-халки, изработени от огънат тел с доближаващи се или разминаващи се краища. Открити са в некрополите: в м „Балък дере“, гробове № 10, 13, 22, 37; Искрица, некропол 1, гробове № 7, 12, 14, 18, 19, 40, 46; Искрица, некропол 2, гроб № 5; Туховище, гробове № 39, 85, 125, 145; Абланица-2, гроб № 1; Нановица, гробове № 2, 4, 7, 12, 13, 19, 21, 39; Мишевско-II, гроб № 5; Копривлен, гробове № 152, 160, 217; Дядово, гроб № 9, 48, 163, 173, 185, 194; Ковачево, гробове № 57, 96; Хвойна, гроб № 1; Карасура, „Калето“, гробове № 42, 49, 253; Карасура, гроб по трасето на магистралата, N 61/ W 493*; Попова могила, гроб № 24; некропол върху епископската базилика на Филипопол, гроб № 7; Полски Градец, християнски некропол I, гроб № 41; Злати войвода, гроб № 2; Хасково, гроб № 35, 80; Знаменосец, Некропол II, гроб № 7; Татул; Симеоновград, Могила I; Карасура, некропол западно от базилика № 2; от крепостта Перник. Пръстен, отворена халка е намерен и в средновековното селище при Знаменосец. Находките са изработени предимно от бронз или друга медна сплав, но са ползвани и други метали, както показва железният пръстен от Знаменосец. Хронологията на останалите накити в гробовете свидетелства, че пръстените-халки от тип I.1 са широко разпространени в диапазона X–XII в., а вероятно и след това.

Данните от корелацията показват, че през Средновековието, пръстените халки са по-слабо разпространени в периода края на VII–IX в. и добиват по-голяма популярност от X в. насетне.

Тип I.2 включва накити, изработени от двойно, тройно усукан тел или от няколко отделни телове, усукани един около друг. Те са изработени от медна сплав, а понякога от сребро. Имат кръгло сечение. При някои от пръстените, изработени от двойно или тройно усукан тел, се забелязва затваряне с помощта на петлица. Находките от тип I.2 са открити в некрополите при Туховище, гробове № 6, 7, 16, 80, 97, 103, 123, 124; Попова могила, гроб № 43; Слащен; от Искрица, некропол 1; сред материалите от крепостта при Перник. Те показват разпространение на пръстените тип I.2 от X/края на X до началото на XII в. Липсва съчетание с находки от края на XII в.

Тип I.3 включва находки от спирално навит тел. Тип I.3 е познат от некрополите при Туховище, гробове № 61, 94, 117, 123; Злати войвода, гроб № 27; Девин, ул. „Родопи“, гроб № 6; Мадан, гроб, проучен през 1961 г.; Три водици; Караново; Любеново. Въз основа на разгаданите гробове и паралели може да се предложи хронология на типа XI – края на XII/ началото на XIII в.

Тип II представлява затворена халка с правоъгълно сечение и украса от зигзагообразно разположени врязани линии, които образуват триъгълници. Често в тях е вписан орнамент „птиче око“. Типът е намерен в гробове № 33 и 40 на некропола Абланица-1; от гроб № 160 и 177 на късноантичния и средновековен некропол на Копривлен; от случайно регистриран гроб в м. „Могилите“, Твърдица. От района на Благоевград са познати по два пръстена от Крупник и Марикостиново. На основание контекстите от съвременна България, може да се предложи хронология на разпространение на типа в IX–X в. Резултатите от Албания показват и по-ранни възможни дати за този тип, които не се отхвърлят, но на този етап не може убедително да се докажат.

Тип III включва лети пръстени, изработени от халка, разширяваща се в кръгла или елипсовидна плочка, често украсена с гравирани християнски символи, „астрални, растителни или орнитоморфни мотиви“.

Тип III.1 включва лети пръстени с форма на халки, разширяваща се в овална плочка, без украса. Типът е познат от некрополите в: м. „Балък дере“, гроб № 39; Туховище, гроб № 33; Кабиле, група 2, гроб № 156; Овчарци. Пръстен от тип III.1 е открит при разкопките на късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“, община Ивайловград; два пръстена са познати от Дядово и вероятно принадлежат на

селището. Такъв пръстен се съхранява в ОИМ–Гоце Делчев. Разгледаните гробове показват, че тип III.1 се срещат с находки с различна хронология. Вероятно, заради базовата си форма, типът е бил разпространен през по-дълъг период от време и не може да се приема като сигурен хронологически индикатор.

Тип III.2 включва лети пръстени с гравирани върху плочката равнораменен „малтийски“ кръст. Обикновено те са оформени като халка, разширяваща се в овална плочка. Типът се среща в Ковачево, гроб № 94; Карасура, „Калето“, гроб № 160; Чаталка – „Делимонево кале“, гроб № 14; Абланица-2; Мишевско; Перник. Накитите, разгледани към тип III.2 показват по-широка хронология в сравнение с находките от останалите варианти на тип III. Може би следва да се приеме, че мотивът на кръста се среща в широк период от време и не би следвало да се поставя в хронологически граници.

Тип III.3 представляват лети пръстени с гравирани върху плочката розета, между листата на която са поставяни точки. Типът е открит в: Копривен, гробове № 14, 22, 74; гроб в м. „Могилките“, гр. Твърдица; Карасура, „Калето“, гроб № 160; некропола при Беден; от Маркели. На основание на разгледаните контексти и на общата хронология на тип III (тук се имат предвид типове III.4, III.5, III.6), типът се датира в средата на IX–XI в.

Тип III.4 включва лети пръстени с гравирани върху плочката пентаграма. Типът е установен в некрополите при: Дебелт, гробове № 190, 220; Искрица, некропол 1, гроб № 26; Туховище, гробове № 11, 19, 33, 40; Абланица-1, гробове № 33, 40; Мишевско, гроб № 27, както и от района на некропола; м. „Джерахови ниви“, гр. Златоград, гроб № 1; Копривлен, гробове № 68, 108, 141, 160, 177; Карасура „Калето“, гроб № 29. Пръстен с пентаграма е открит при разкопките на крепостта Перник и късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“. Находки от тип III.4 се съхраняват във фонда на ЕАМ–Елхово и фонда на РИМ–Сливен. На основание на разгледаните комплекси, може да се приеме, че тип III.4 е използван в периода IX–XI в.

Тип III.5 включва лети пръстени с халка, разширяваща се в кръгла или елипсовидна плочка, украсена с гравирани птица „орел в хералдическа поза“. Тип III.5 е се среща в Дебелт, гробове № 90, 171; Искрица, некропол 1, гроб № 100; от гроб в местността „Могилките“, Твърдица; некропола при Мишевско, гробове № 12, 17, 18, 27, 32; некропола Абланица-1, гроб № 70; от гробове № 1 и 3 в м. „Джерахови ниви“, и от гроб № 3 в м. „Чоньови лъки“, Златоград; Татул; некрополът в Любеново; укрепеното селище в с. Минерални бани; сред материалите от гробове в района на Гоце

Делчев. Типът е познат още от Перник, от късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“; от фонда на ЕАМ–Елхово; от Терзийско средно кале; от средновековния некропол при с. Мишевско – сред пръстените открити извън гробове. На основание на разгледаните комплекси, като хронологически граници на разпространение на типа може да се предложи IX–XI в.

Тип III.6 представляват лети пръстени с гравирана върху плочката птица в профил наляво. Открити са в: Мишевско, гроб № 12 и сред пръстените извън гробовете; в некропола при Беден; средновековни некрополи в района на Гоце Делчев; при разкопките на крепостта Перник; в Терзийско средно кале. Изброените обекти не могат да фиксират точна дата на находките от тип III.6. Те обаче се срещат в едни и същи некрополи с типовете III.4 и III.5 и често имат сходна форма, което насочва, че вероятно са синхронни във времето.

В обобщение, може да се предположи, че синхронно са съществували вариантите III.3, III.4, III.5, III.6. По отношение на тип III.1 и III.2 няма категорични данни, но вероятно те имат по-широка хронология.

Тип IV обединява находки с надпис – акроним на гръцки език, разположен в три реда. Подобни находки са известни от Копривлен, гроб № 217; Хвойна, гроб № 1; Карасура, „Калето“, гроб № 176; от Мишевско; крепостта Перник; Сандански; Маркели; Капитан Андреево. В литературата тези находки са разглеждани от А. Кузев, които обръща внимание на надписа на пръстените и неговото тълкование. В своята статия той прави някои корекции по разчитането на надписите от пръстени от средновековния некропол при Каварна и ранносредновековното селище в м. „Градище“ до с. Якимово. Авторът ги разглежда като пръстени-печати. Посочва, че правилно би било техният текст да се чете огледално и според него гласи: ΚΕΒ ΟΗΘΗ ΑΝΑ. А. Кузев го разчита като Κ(ύρι)ε βοήθη Ἀνα или Κ(ύρι)ε βοήθη ἀνάξιω преведено като „Боже, помогни или закриляй Ана“ или „Боже, помогни или закриляй недостойния“. С подобно съдържание би следвало да са надписите върху два пръстена от фонда на ИМ–Карнобат, Карасура, Копривлен. Надписите от Перник и Капитан Андреево и Мишевско изглеждат по-различни, но вероятно спазват същата традиция. На основание на разгледаните находки може да се предложи дата на разпространение на пръстените от тип IV в края на IX–XI в.

Тип V включва пръстени, изработени чрез леене. Халката им се разширява в правоъгълна плочка, украсена с орнамент „птиче око“. Този тип украса често е поставян и от двете страни на халката, в участъка, където тя се разширява. Орнаментът

„птиче око“ е нанасян чрез щамповане. Правоъгълната форма на плочката вероятно е задавана с помощта на щампа. Към това насочват издадените странични ръбове от двете къси страни на плочката при някои от пръстените. Типът е открит в Дебелт, гроб № 203, Туховище, гробове № 29, 40, 43, Копривлен, гробове № 160, 161, 217. Познати са и три пръстена от некропола Абланица-2, намерени преди началото на археологическите проучвания. Датират се в IX–XI в.

Тип VI обединява лети пръстени с обособена плоча, фланкирана с пъпковидни израстъци или псевдогранули. Този тип е известен от Дебелт, гроб № 92 и от района на Сандански. Данните от разглеждания географски ареал не са достатъчни, за да се изведе хронология на находките. Като се има предвид датата на некропола при Дебелт, изглежда по-приемлива по-широката хронология на този тип, която предлага В. Григоров – края на IX – средата на XII в.

Тип VII включва лети пръстени, състоящи се от халка, преминаваща в плочка с форма на пресечен конус. Често са украсени с щампован орнамент „птиче око“.

Тип VII.1 обединява лети пръстени представляващи халка с два симетрични израстъка от двете си страни, която преминава в плочка с форма на пресечен конус. Тя обикновено е украсена с врязани линии и/или точки. Понякога се наблюдава и украса с щампован орнамент „птиче око“. От двете страни на плочката се забелязва по една изпъкналост. От двете страни на халката, са оформени роговидни израстъци. Пръстените от тип VII.1 са известни от некрополите Искрица, некропол 1, гроб № 12; Туховище, гробове № 80, 113; Дядово, гробове № 185, 218; Карасура, „Калето“, гробове № 54, 253; Мишевско-II, гроб № 14; сред материалите, открити преди разкопките на некропола при Мишевско, от късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“; с. Княжево, община Тополовград, м. „Кадийската воденица“ и „Даскаловата воденица“; от района на Елхово; Сандански; Татул. Към този тип може да се отнесе един пръстен от разкопките на некропол в района на базилика 7 от Пауталия, който е открит извън гробовете. Данните, които предоставят некрополите на юг от Стара планина, потвърждават изказаните мнения, че типът е използван в периода края на X–XII в.

Тип VII.2 включва лети пръстени, състоящи се от халка, преминаваща в плочка с форма на пресечен конус. Тя е разделена надлъжно по средата с дълбок канелюр, който оформя два дяла, украсени с орнамент „птиче око“. Тип VII.2 се среща в некрополите Дядово гробове № 174, 185; Карасура, „Калето“, гроб № 122; Симеоновград, м. „Градището“; Овчарци; Перник. На основание на разгледаните обекти, може да се предложи дата за разпространени на тип VII.2 в XI–XII в.

Тип VIII включва пръстените с гнездо за инкрустация. Те са изработени в техника на филигран и грануляция или чрез леене. Инкрустирани са със стъкло, камък, геми. Типът е установен в некрополите Искрица, некропол 1, гроб № 14; Туховище, гробове № 16, 39, 54, 97, 118; Дядово, гробове № 9, 155, 185, 186, 226; Карасура, „Калето“, гробове № 138, 206, 240, 242, 252; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 54; Красен, некропол 3, гроб № 16; Копривлен, гробове № 22, 44, 55, 58; Златоград, м. „Джерахови ниви“, гроб № 1; Злати войвода, гробове № 3, 5, 11; Кабиле, група 1, гроб № 10; Любеново; Овчарци. Пръстени от тип VIII са познати и от крепостта Перник, от разкопките на Искрица, Карасура. В зададения хронологически обхват на дисертацията пръстените от тип VIII се използват в периода края на X–XII в.

В сравнение с разгледаните по-горе находки, значително по-слабо разпространение имат изцяло летите пръстени от тип VIII. Те са представени от три находки в Полски Градец. На основание на малкото информация за тези находки може да се предположи, че те имат обща хронология с останалите находки от тип VIII.

Тип IX включва находки, изработени в техника на филигран и грануляция. Те се състоят от халка и конична касета, на върха на която често е поставяна гранула. Пръстените от тип IX са открити в некрополите Туховище, гробове № 100, 113; Копривлен, гроб № 113; некропол в района на базилика 7 от Пауталия, гроб № 18; Пловдив, ул. „П. Парчевич“ – 50 м южно от базиликата, гроб № 7; Симеоновград, м. „Градището“; средновековния некропол в Божкова могила. Изглежда е предпочитано пръстените от тип IX да се поставят като самостоятелен накит. В Пловдив, ул. „П. Парчевич“ – 50 м южно от базиликата, гроб № 7, пръстенът от тип IX е открит при индивид от мъжки пол, което, конкретно за този гроб, би могло да обясни липсата на накити, обвързани с женския костюм. За останалите некрополи обаче липсват данни за полова принадлежност и следователно не могат да бъдат направени категорични изводи за типа и от кой пол е предпочитан. За двата гроба от Туховище е отбелязано „погребение на възрастен човек“, без да бъде коментиран полът. В използваната документация, за други гробове е пояснявано, че те принадлежат на „възрастна жена“, „жена“ или „дете“, но няма определяне на мъжки гробове, следователно вероятно не е правен анализ. На основание на разгледаните примери, тип IX може най-общо да се отнесе към периода края на X–XII в.

Тип X включва пръстени, изработени чрез леене, състоящи се от тънка халка и кръгла плочка. Халките им са разнообразни по сечение, но са обединени от малкия размер на ширината/дебелината. Плочката е кръгла и ясно обособена от халката.

Украсена е с гравирани линии. Най-често срещаният мотив са пресичащите се в X или кръст линии, към които са добавени допълнителни врязвания. Обикновено върху тях присъства сходен мотив – фигура, подобна на ромб, в която е вписан равнораменен кръст. Пространството около фигурата е запълнено с успоредни врязани линии. Изключение прави един пръстен с изображение на насекомо. Типът е познат от две случайни находки от района на Елхово; от късноантична и средновековна крепост в м. „Балък дере“; от Терзийско кале. Сходни характеристики има пръстен от гроб от сондаж 3 при с. Беден; една находка от средновековен некропол в община Гоце Делчев. Вероятно към тях може да се отнесе и пръстен от Карасура, некропол западно от базилика № 2, гроб № 6. Типът е познат от материалите, намерени преди разкопките на некропола Абланица-2, от разкопките на крепостта Перник. Данните за употребата на пръстените от тип X са малко, но на основание на находките от Северна Македония може да се приеме, че типът по-скоро се появява през XII в. и съществува след това.

Тип XI включва пръстени, съставени от отворена халка, която се разширява в плочка, украсена чрез гравирание. Типът е открит в: Злати войвода, гроб № 25; Знаменосец, Некропол II, гроб № 15; Попова могила, гроб № 42; Караново, гроб № 16; Карасура, N 272,5/ O 16,5; Красен, некропол 3, гроб № 31, 58, 139. На основание на комбинациите в гробовете и цитираните паралели може да се предположи появата на типа в XI и дори началото XII в., а разпространението му излиза извън границите на дисертацията.

Тип XII обединява лети пръстени, състоящи се от халка, преминаваща в ромбовидна плочка. Халката има приблизително овално сечение, което в непосредствена близост до плочката преминава в триъгълно. Украсата на плочките, ако я има, е нанесена чрез гравирание. Тип XII е много слабо представен и е открит единствено в Дебелт, гроб № 168 и Дядово, гроб № 188. Двата гроба са много различни като хронология и не би следвало да се разглеждат като синхронни. Вероятно ромбовидната плочка не може да се разглежда като хронологически индикатор.

Стъклени пръстени

Стъклените пръстени представляват халка от стъклена пръчка, краищата на която се застъпват и са съединени чрез притискане. Открити са в некропола при базилика 7 на Пауталия, гроб № 13, при разкопките на Крепостта Перник. Находките в гроб № 13 некропола при базилика 7 на Пауталия позволяват комплекса да се отнесе към края на XII/ началото на XIII в.

Данните показват, че пръстенът е харесван и предпочитан накит през Средновековието. При сравнение на хронологията на типовете прави впечатление липсата на подобни находки от контексти, датирани в края на VII–VIII в. Изглежда през този период, ако са носени, то те не са полагани в гробовете, което може да е обвързано с тяхната по-специална символика в сравнение с другите накити. От това столетие насетне обаче пръстените започват да се откриват в комплекти по няколко. Тази тенденция намалява в края на X в., но продължава да се среща до XII в., както показват някои гробове от Дядово. В периода края на X–XI в. изглежда комплектът от пръстени плавно се променя, като навлизат находки с по-фина и прецизна изработка, в сравнение с летите, често масивни пръстени, използвани през IX–XI в.

Глава 3. Украшения за шия

Третата глава е посветена на металните украшения за шия. Те са представени от пандантиви и мъниста. Познати са и торкви и касети, но много ограничено и те са хронологически обособени.

Първата група от украшения за шия включва метални висулки с кръгла форма – медальони, изработени чрез леене. Украсата е поставена в централната част и често се състои в християнски символи. Въз основа на това, те могат да се определят като амулети, т.е. изпълняват апотропейна функция. Комбинацията между метална висулка и стъклени мъниста е известна от гроб № 15 на некропола в м. „Балък дере“. Оловният медальон от този некропол по форма се отнася най-общо към ажурните медальони. Те са разпространени в X в., но има данни за образци, датирани в IX в. Неговото лошо състояние пречи той да бъде по-прецизно определен. В Балък дере е открит още един медальон с идентична форма. Неговото лошо състояние пречи той да бъде по-прецизно определен. Друг вариант на кръгли пандантиви с кръст са познати от некропола на Туховище, гроб № 60. Става въпрос за два медальона, изработени от олово, украсени с релефен кант от кръгове и равнораменен кръст, разположен в центъра. В горната част на по-добре запазения екземпляр има два кръгли отвора, служещи за нанизване. От едната страна се виждат следи от украса, която не може убедително да бъде възстановена. Вероятно щампата е нанесена на обратно и е представено изображение, подобно на плавателен съд. Двата медальона са намерени заедно с малък брой мъниста и висулка с изпъкнало „умбо“. Оловните медальони от Балък дере и от Туховище са открити заедно със стъклени мъниста, което допуска използването им в общ наниз, макар това да не е задължително.

Към тази група условно може да се разгледа един накит от Маркели, съхраняван във фонда на ИМ–Карнобат. Той представлява оловен медальон, изработен чрез леене. Върху лицевата страна в релеф е представена Богородица с Младенеца и надпис отдясно на изображението. От опаката страна в релеф е поставен кръст, а между раменете му – точки. По краищата на медальона е нанесен кант от същите точки. Има халка за окачване.

Бронзов медальон, изработен чрез леене с релефна украса наподобяваща цвете, е открит в обект № 27 по трасето на междусистемна газова връзка Комотини–Стара Загора, с. Стремци, обл. Кърджали. С изключение на находката от Маркели, която заради иконографията вероятно е доста по-късна, може да се предположи, че медальоните с кръгла форма през Средновековието се използват в края на IX–X в.

Пандантиви с изпъкнало „умбо“

Групата на пандантивите с изпъкнало „умбо“ са изработени чрез припоаяването на четири елемента – основа, „умбо“, усукан тел, част за окачване. Върху основата, представляваща бронзов лист, е поставено изпъкналото „умбо“, обкантено с филигран. В горната част на пандантива е оформян хоризонтален отвор за нанизване. Изброените съставни части са изработени чрез коване. Пандантивите с изпъкнало „умбо“ са познати от некрополите при м. „Балък дере“, гроб № 15; Туховище, гробове № 60; Мишевско, гробове № 12; некропола Абланица – 1, гробове № 23, 74. Това прави накита характерен за групата „Абланца-Туховище“. За период на използване на тези пандантиви може да се предложи IX–X в. На този етап няма данни за използването им през XI в.

Друга самостоятелна група е тази на **бронзовите звънчета**. Условно те са разгледани към пандантивите, но данните от некропола на Одърци показват откриването им на различни позиции спрямо скелета в гробовете. Открити са в некропола при Дебелт и по време на разкопките на късноантичната и средновековна крепост в м. „Балък дере“. На основание на разгледаните паралели, може да се предложи дата от VIII–X/XI в. за използване на бронзовите звънчета.

Към металните висулки условно може да се отнесат и **пробитите монети**, тъй като те вече са извадени от основната им функция и са използвани като своеобразен накит. В разгледания период се срещат рядко, за разлика от следващите столетия. По време на обработката на находките те са взети под внимание в ролята си на *terminus post quem*. Не за всички монети обаче има публикувана пълната информация, което поставя дори тяхната хронология под въпрос. Пробити монети са открити в: Туховище,

гроб № 29 (монета на Василий I (867–886), пробита на две места), Туховище, гроб № 36 („римска императорска монета“, пробита на две места), Копривлен, гроб № 217 (монета на Василий I (867–886), пробита на две места), Абланца-1, гроб № 17 („римска монета с две дупчици“), Абланица-2 („византийска монета с две дупки за прикачване в горната част“ и „римска монета с две кръгли дупки“), Татул, гробове № 46, 151 (пробити корубести монети).

Ореховидните мъниста са съставени от два отделно изработени елемента с релефна украса, които са припоени един към друг. В двата им края е оформено столче. Често мънистата са изработени от бронз, но имат сребърно покритие. Те са изключително фин и крехък накит. При обработката на находките във фондовете бяха открити единични цели форми, и то винаги преминали през реставрация. Лошото състояние на мънистата от гробовете се дължи на агресивността на почвите и крехкостта на метала, а в ситуация извън затворен комплекс, каквито са гробовете, тези накити са почти неоткриваеми. Поради тази причина, често в публикациите точният брой на мъниста в гробовете е даден с колебания. Ореховидните мъниста се намират обикновено в гробовете по 10 – 11 броя, което е достатъчно за плътното им поставяне около врата. Друг и по-практичен вариант би бил нанизването им на шнур, падащи свободно в предната част на гърдите, без да има мъниста на тила. Така би се избегнало евентуалното неудобство, разбира се ако се приеме, че тези накити са носени в ежедневна среда, а не са поставяни само в погребален контекст. От наличните публикации няма рисунки/снимки за точното откриване на находките спрямо тялото. Ореховидни мъниста са известни от: Искрица, некропол 1, гроб № 100; Туховище, гробове № 19, 20, 25, 28, 33, 39, 43, 52, 128, 133, 134, 137, 139; Албаница-1, гроб № 40; Абланица-2, гроб № 1 и сред материалите, намерени преди разкопките; Карасура, „Калето“, гроб № 188; Копривлен, гробове № 22, 161, 177; от случайно разкрит гроб при Долно Ботево; Марикостиново; Мезек – Малката могила при Каук дере и Средната могила; Любеново. На основание на разгледаните комбинации може да се изведе период на използване на мънистата от края на VII/ VIII в. до X в. Корекцията на дата към X в. се налага заради данните от Туховище, където се откриват и находки с дата края на X в.

Друго украшение за шия, използвано през Средновековието, представлява **съчетание от така наречените бадемовидни и конусовидни висулки**. Бадемовидните висулки са изградени от три елемента – обемна (изпъкнала) част, гладка пластина и усукан филигранен тел. Така наречената обемна част има релефна украса, разделена е с

една надлъжна линия и разположени перпендикулярно на нея канелюри. Долният дял е изработен от гладка платина. Двата елемента са припоени един към друг и след това са обканти с две усукани филигранни тела. В горната част на висулката теловите образуват халкичка за окачване. Конусовидните висулки са съставени от фуниевидно огънат метален лист. При върха на конуса е поставена кукичка за закрепване. И двата вида висулки са закрепвани за едната халка на осморковидно извити кукички, за другата са захванати малки сферични мъниста (също метални). Те са съставени от два дяла и имат кръгли отвори в средата, служещи за нанизването на висулките.

Огърлиците от бадемовидни и конусовидни висулки са известни от: Туховище, гроб № 6; Абланица-1, гроб № 23; Татул, гроб № 151; Любеново. В тази графа би могло да попадне и украшението за шия от Стамболово. То представлява малко по-различен, но доста сходен вариант. За използването на украшенията от бадемовидни и конусовидни висулки може да се предложи хронология от края на X до XII в.

Други метални накити за украса на шията са **торква и касетата** от гроб № 100 на некропол 1 при Искрица. В дисертацията е предложено датирането на комплекса в X в. Те са запазени в лошо състояние и трудно може да се реконструират в пълния си облик. Инвентарът на гроба е многократно коментиран в контекст с ранни материали (най-много прилики се откриват в Туховище, но като цяло е налице сходство с групата „Абланица-Туховище“). За наличието на метални елементи, подобни на торкви и касети, откривани в областта на шията, се съобщава в публикации на некрополите от групата „Комани-Круя“.

При обработването на находките има данни за различни украшения за шия, носени вероятно като огърлици: железни халкички (Туховище, гроб № 54), стъклени мъниста (Искрица, Некропол 2, гроб № 28), колие с висулки от метални верижки, с прикрепени към тях метални мъниста (вторично вкопаните гробове в Божкова могила при с. Тополчане, обл. Сливен). На основание на трите находки (от Божкова могила, Искрица, некропол 2, гроб № 28, Туховище, гроб № 55) трудно може да се изведе хронология на накитите с висулки от верижки с прикрепени към тях мъниста.

Разгледаните накити показват богато разнообразие от метални огърлици. Точното позициониране на тази мода във времето е сложна задача, тъй като по-голяма част от посочените примери принадлежат на частично публикувани обекти. Данните, които предоставят некрополите Абланица-1, Мишевско, Туховище показват, че метални пандантиви и мъниста са използвани почти през цялото Средновековие. Като най-ранни сред тях могат да се определят ореховидните мъниста, последвани от

украшения, включващи пандантиви с изпъкнало „умбо“. На този етап от проучванията, най-късни би следвало да са накитите, съставени от бадемовидни и конусовидни висулки. По отношение на останалите разгледани комплекти няма достатъчно информация. За използването на метални огърлици през XII в. има много малко данни. На този етап то се потвърждава единствено от един гроб от некропола при Татул. Вероятно използването на металните огърлици е преустановено през това столетие, тъй като те не се откриват в гробове заедно с комплекти от хиляди мъниста, нито се съчетават с по-късно датирани стъклени гривни и обеци.

Глава 4. Стъклени мъниста

В самостоятелна глава са разгледани стъклените мъниста поради тяхната специфика. Ако по отношение на стъклените гривни има публикувани обобщаващи анализи, то за стъклените средновековни мъниста от България почти липсват публикации. За целта, освен публикуваните данни, във фондовете на музеите бяха обработени 57 комплекта от стотици, а понякога и хиляди стъклени мъниста. Те са систематизирани в четири групи, които представят комбинациите на мънистата в гробовете.

Първа група включва находки с неправилна форма, която може да се определи като сферично-цилиндрична (от тип I). Ширината на мънистата често е по-голяма от височината им. Изработени са от матово, непрозрачно стъкло и са с наситени цветове. Преобладават тъмносините и жълтите мъниста. По-рядко сред тях се срещат зелени и кафяви. Групата е характерна от хоризонта „Абланица-Туховище“. Открива се и в некропола при Дебелт, което е допълнително потвърждение за ранната ѝ дата – края на VII–IX в.

Втората група включва едноделни и многоделни мъниста с неправилна сферично-цилиндрична форма (мъниста типове I и IV). Съчетанията им са други находки показват малко по-продължително използване на мънистата от втората група в сравнение с тези от първа група. Тя е в употреба през целия X в. и е възможно да продължава и до началото на XI в. Все пак втората група не се среща заедно с характерните за некрополите от XI–XII в. комплекти от по няколко стъклени гривни. Броят на мънистата в тази група все още е значително по-малък от откриваните в този по-късен период големи комплекти от хиляди мъниста.

Третата група има два варианта, които включват комплекти с голям брой мъниста. Те са с малки размери и различни форми, които варират, но най-общо отговарят на тип II и тип III (цилиндрични и сферични мъниста с оформено бордюрче (шийка). В някои от гробовете се появяват и многосъставни мъниста от тип IV, които обаче нямат същото перлено покритие и не са канелирани както тези от втора група. Цветовата гама е от зелено до светлокафяво. Вероятно е използван естественият цвят на стъклото и не е влагано такова внимание по отношение на използването на пигменти за оцветяването му. Изработката им не е толкова прецизна в сравнение с комплектите от първа и втора група. И двата варианта се датират в края на X–XII в.

Четвърта група включва само мъниста с малки размери и неправилна, приблизително цилиндрична форма. За тях е изказано предположение, че са използвани за обшиване на тъкани. Има данни за наличието на кърпи или воали, покриващи главата и загръщащи шията. Тази група вероятно се появява едва през XII в.

Глава 5. Устойчиви съчетания и хронологически групи. Данни за модата през средновековието. Опит за интерпретация

Некрополите от територията на юг от Стара планина предлагат добра възможност за анализиране на модата през Средновековието и проследяване на нейното развитие поради няколко фактора. За разлика от Северна България, където в гробовете до средата на IX в. има малък брой накити, а често такива липсват, то в определените като по-ранни комплекси на юг от Стара планина материалите са много повече. Съществена роля тук има групата „Абланица-Туховище“, която включва некрополи с по-широк период на използване, каквито на север липсват. Те показват как в рамките на една и съща общност във времето се променят предпочитанията в избора и съчетаването на накитите. Също така дават възможност за обособяване на характерни за различните столетия комплекти, за проследяване на тяхното развитие и за интерпретация. Тези комплекти са част от по-специален костюм. Те представят визията, която близките с внимание са избрали, като последно облекло на починалите за вечността. За голяма част от некрополите, особено за по-отдавана проучваните, не е известно дали са правени антропологически анализи. Благодарение на анатомичните особености и на находките в гробовете, в някои от публикациите е посочен полът на погребаните, а за други такава информация липсва. Известни са гробове, за които не са правени антропологически изследвания, в които единствените откривани накити са

пръстените. Потенциално би могло това да са мъжки гробове. На основание на съобщените данни по отношение на пола и възрастта в публикациите, може да се предположи, че по-големите комплекти принадлежат преди всичко на млади жени, често дори на деца. Наличието на детски гробове с пълни комплекти от накити предполага, че те представят част от костюма на неомъжените жени, или на тези, които скоро са преминали през тази фаза за съобщените гробове на млади жени. За възрастните жени данните са по-малко, но е важно да се отбележи, че поради липсата на антропологични анализи на голяма част от обектите, не можем да сме напълно сигурни за достоверността на предложената информация за възрастта на индивидите.

Извеждането на устойчиви съчетания (хронологически групи) накити започва от групата „Абланица-Туховище“, защото за нея вече са направени подобни анализи и те дават своите резултати. На основание на хронологията на гробния инвентар и неговите особености, за част от гробовете от групата „Абланица-Туховище“ е предложена по-ранна дата – VII – началото на IX в. Долната хронологическа граница е фиксирана от различните типове обеци с ранна дата и ореховидните мъниста, докато горната граница е изведена на основание хронологията на пръстените.

Разгледаните в дисертацията материали позволяват дефиниране на хоризонт от гробове, по-ранен от IX в. В него се включват: Абланица-1, гробове № 17, 57, 62; Абланица-2, гроб 1; Туховище гробове № 128, 134; Мишевско, гроб № 31; Копривлен, гроб № 180; Дебелт, гробове № 8, 72, 110, 155, 201; Изворово, гроб № 10; Пчела, гроб № 9; разрушен гроб, разкрит при с. Долно Ботево. За обща хронология на посочения хоризонт може да се предложи края на VII–VIII в. За този период е характерно комбинирането на шест обеци, понякога свързани по три с верижки и стъклени мъниста от първа група. В някои случаи в гробовете се откриват и ореховидни мъниста. Този комплект е разнообразен през IX в., като към него се прибавят пръстени от типове II, III.4, III.5, V. Обработката на находките от некропола при с. Туховище, показва наличието на малък брой гробове с ранни комплекти, включващи обеци, захванати с верижки и ореховидни мъниста и гривни с начална дата края на X в. Сходства с тях показват Искрица, некропол 1, гроб № 100, Мишевско, гробове № 12, 27, Златоград, м. „Джерахови ниви“, гробове № 1 и 3. Това свидетелства, че ореховидните мъниста не са характерни само за гробовете с по-ранна дата и са в употреба до края на X в. Обработката на материалите от некропола на Туховище показва разнообразни типове накити, някои от които с дата до XII в. Те, заедно с обработените непубликувани материали от некрополите при Балък дере, Искрица 1 и 2, Вратица, дадоха възможност

за наблюдения върху разпространението на пръстените и гривните през Средновековието и прецизирането на тяхната хронология. Модата на носене на комбинация от метални и стъклени гривни плавно навлиза в края на X в., като нейният пик е по-скоро в XI в. Първият етап на тази мода може да се отнесе към периода края на X–XII в. и представя комбинация от голям брой метални и стъклени гривни, комбинирани с многоброен комплект от стъклени мъниста, една или две обеци, понякога и пръстени. В края на XII в. изглежда настъпва промяна и броят на гривните в гробовете намалява. За този период са и данните за наличието на използването на обшит с мъниста шал или воал.

Заклучение

В заключението са обобщени данните от анализа на находките и направените изводи за модата през Средновековието.

Обработката на голям брой находки, част от които не са публикувани или са частично публикувани, доведе до наблюдения, които допълват изследванията за ранното обитаване на територията на юг от Стара планина. Разгледаните в дисертацията материали позволяват дефиниране на хоризонт от гробове, по-ранен от IX в., който излиза далеч извън рамките на териториалното разпространение на групата „Абланица-Туховище“. В него се включват: Абланица-1, гробове № 17, 57, 62; Абланица-2, гроб 1; Туховище гробове № 128, 134, Мишевско, гроб № 31; Копривлен, гроб № 180; Дебелт, гробове № 8, 72, 110, 155, 201; Изворово, гроб № 10; Пчела, гроб № 9, разрушен гроб, разкрит при с. Долно Ботево. За обща хронология на посочения хоризонт може да се предложи края на VII–VIII в. За този период е характерно комбинирането на шест обеци, понякога свързани по три с верижки и стъклени мъниста от първа група. В някои случаи в гробовете се откриват и ореховидни мъниста. Този комплект е разнообразен през IX в., като към него се прибавят пръстени от типове II, III.4, III.5, V.

Обработката на находките от некропола при с. Туховище, проучван преди точно 50 години, но останал без пълна публикация и до днес, показва наличието на малък брой гробове с ранни комплекти, включващи обеци, захванати с верижки и ореховидни мъниста и гривни с начална дата края на X в. Сходства с тях показват Искрица, некропол 1, гроб № 100; Мишевско, гробове № 12, 27; Златоград, м. „Джерахови ниви“, гробове № 1. 3. Това показва, че ореховидните мъниста не са характерни само за гробовете с по-ранна дата и са в употреба до края на X в.

Наред с това в Туховище има разнообразни типове накити, някои от които с дата до XII в. Те, заедно с обработените непубликувани материали от некрополите при Балък дере, Искрица 1 и 2, Вратица, дадоха възможност за допълнителни наблюдения върху разпространението на пръстените и гривните през Средновековието и прецизирането на тяхната хронология. Модата на носене на комбинация от метални и стъклени гривни плавно навлиза в края на X в., като нейният пик е по-скоро в XI в. Първият етап на тази мода може да се отнесе към периода края на X–XII в. и представя комбинация от голям брой метални и стъклени гривни, комбинирани с многоброен комплект от стъклени мъниста, една или две обеци, понякога и пръстени. В края на XII в. изглежда настъпва промяна и броят на гривните в гробовете намалява. По същото време изглежда се появява и обшит с мъниста шал или воал.

Сравнението с публикувани материали от други региони от византийския културен кръг, показва, че изследваният в работата ареал е неделима част от този културен кръг през целия разгледан период. Косвено за това свидетелства и възстановеният начин на украса на глава от края на VII–X в., включващ шест обеци, по три с верижки, закрепени за текстилен елемент, който изглежда е част от провинциално-византийски костюм. Той намира естественото си продължение в покриването на главата през следващите периоди, засвидетелствано от големите и тежки наушници, както и от данните за обшити тъкани, покриващи главата, а в по-късен етап и от ктиторските портрети и миниатюрите.

Картирането на находките и прегледът на паралелите дават възможност за направата на някои наблюдения. На първо място прави впечатление, че на юг от Стара планина са в обращение обеци, които са различни от тези на север от планината през периода от края на VII до IX в. Те показват също и различен начин на носене и организация около главата. За поява на общи типове обеци, разпространени както на север, така и на юг от Балкана може да говорим едва от средата/края на X в. Тази разлика може да се проследи най-вече по отношение на обеците с профилирана висулка и гроздовидните обеци, които имат широко разпространение по Долен Дунав, но са представени от единични находки южно от Стара планина. За сметка на това, на север комплектът от шест обеци, съчетани със стъклени и/или ореховидни мъниста не е познат. По-различна е ситуацията с ранните типове пръстени, разпространени в периода IX–XI в. Те се откриват както на север, така и на юг от Стара планина, но влизат в съчетание с различни типове обеци.

Картирането на находките от периода края на VII–IX в. не позволява открояване на устойчиви тенденции в рамките на изследвания ареал, макар в някои случаи да се наблюдава неравномерно разпределение на накитите. Някои варианти обеци се срещат в едва два или три обекта. Голяма част от накитите от публикувани обекти, показват разпространение на находките от края на VII–IX в. в района на Родопите и по поречието на Места. Събирането на информация от фондовете на музеите, специално за пръстените показва, че там като откупки и дарения са предавани пръстени с пентаграма и орел в хералдическа поза – което показва доста по-широка картина на разпространение. Следователно малкият териториален обхват на разпространение на тези типове по-скоро е проблем на проучванията и най-вече на публикациите. Трябва да се отбележи, че поради ред причини, материали не са обработвани от фондовете на РИМ–Пазарджик, РИМ–Хасково, РИМ–Ямбол, а в други не бе достъпен целият материал. На този етап, няма сигурни данни за типове, които имат само локално разпространение.

Прегледът на картите показва промяна по отношение на находките от края на X в. до XII в., които покриват почти изцяло разгледаната територия. Цитираните паралели свидетелстват, че накитите от това време са широко разпространени и на север от Стара планина, а и изобщо на почти целия Балкански полуостров. Това явление несъмнено е последица от политическата власт на Византия над целия полуостров, която създава механизми за улеснени икономически и културни контакти. В резултат на това се стига до унифициране на модата – тенденция, която продължава и след това и добре може да се забележи по ктиторските портрети от балканските държави, отнесени към периода XIII–XV в.

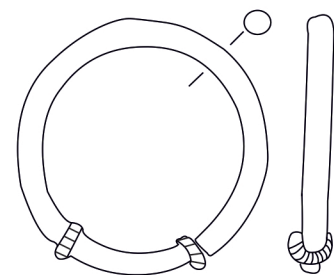
Справка за научните приноси на дисертацията

1. Направен е опит за цялостно изследване на накитите – метални и стъклени от периода IX–XII в.
2. За нуждите на дисертацията са събрани и обработени непубликувани материали.
3. Създадена е типология на накитите, която е синхронизирана с други такива, ползвани в българската и чуждоезичната литература.
4. Прецизирана е хронологията на отделни типове и варианти накити.
5. Направен е опит за систематизиране на данните за стъклените мъниста, разглеждането им по групи и датирането им.
6. Изведени са устойчиви съчетания и хронологически групи от накити.
7. Възстановяване на украсата и покриването на главата и промяната на модата през различните етапи на Средновековието.

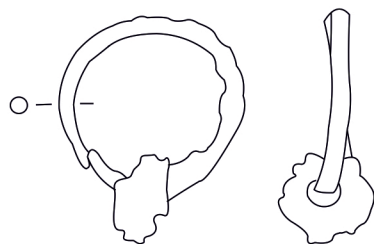
Публикации по темата на дисертацията

1. Петкова, Ц. 2021. Четири средновековни обеци от фонда на Исторически музей, гр. Карнобат. – В: *Известия на музеите от Югоизточна България XXVII*, 155–162.
2. Петкова, Ц. 2024. За датата на обеците от некропола при с. Пчела. – В: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, 8–9, 2018–2019, 107–118.
3. Кънев, И., Ц. Петкова. 2023. Средновековни накити от късноантичната и средновековна крепост в местността „Балък дере“, – В: *Известия на Националния исторически музей*, XXXV, София. (Iv. Kanev, Ts. Petkova, “Medieval jewellery from the late antique and medieval fortress in the Balak Dere site”. – In: *Proceedings of the national museum of history*, XXXV, 2023), 117–145.
4. Петкова, Ц. 2024. По въпроса за някои ранносредновековни пръстени от територията на съвременна България – В: *Be-CA Supplementa* 11, 93–112

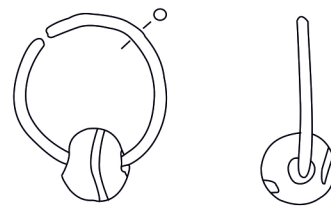
Типология на обеците



Тип II.1

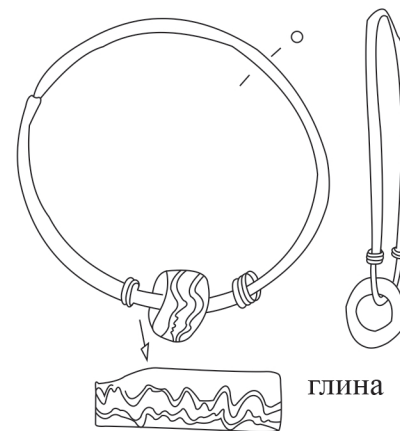


медна сплав



стъкло

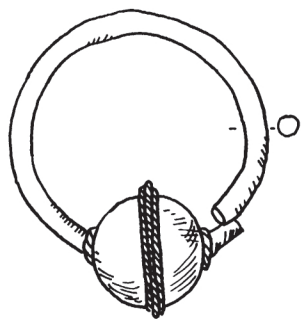
Тип II.2



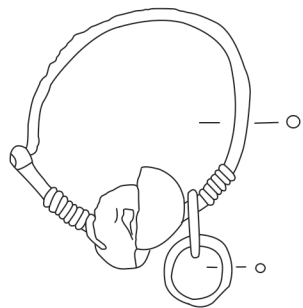
глина



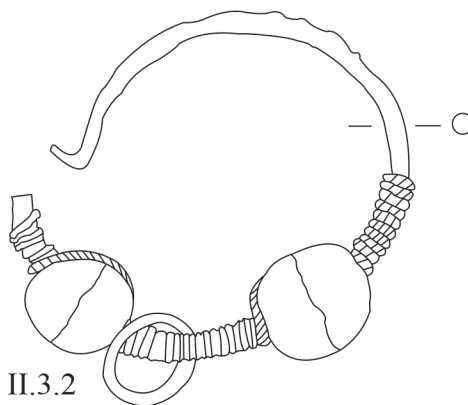
фиг. 1



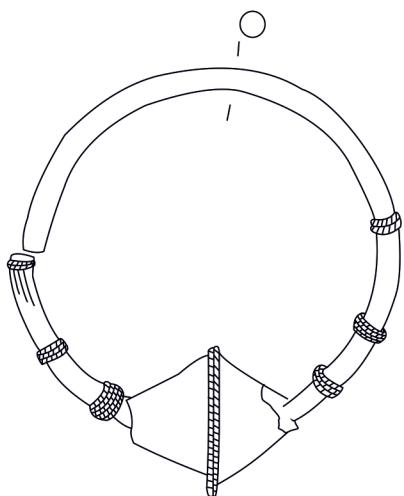
Тип II.3.1



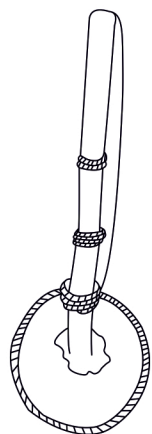
Тип II.3.2



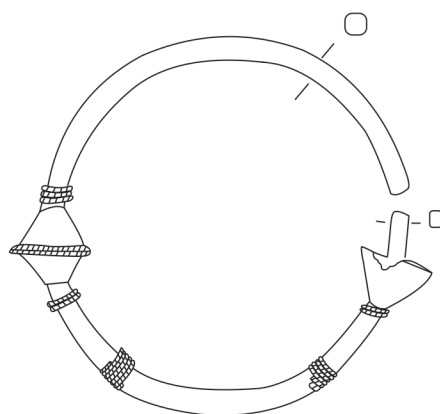
Тип II.3.3



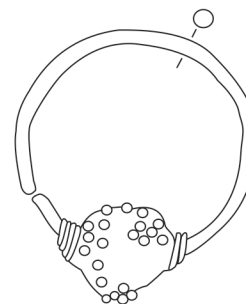
Тип II.4.1



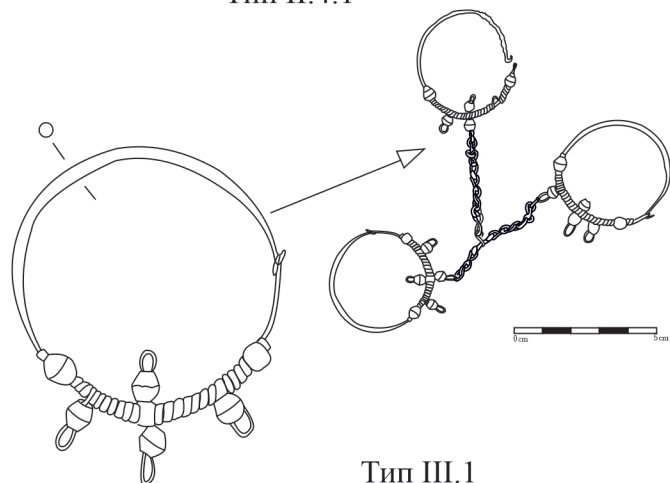
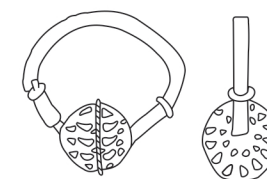
Тип II.4.2



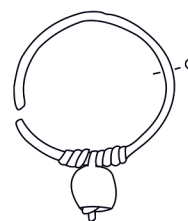
Тип II.5



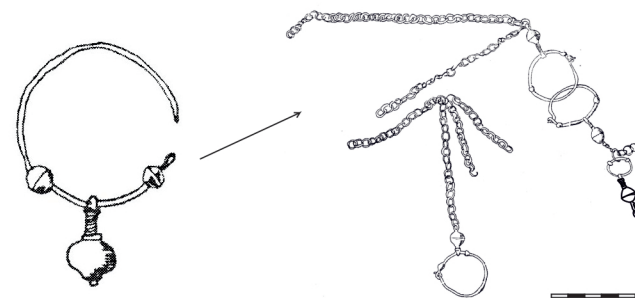
Тип II.6

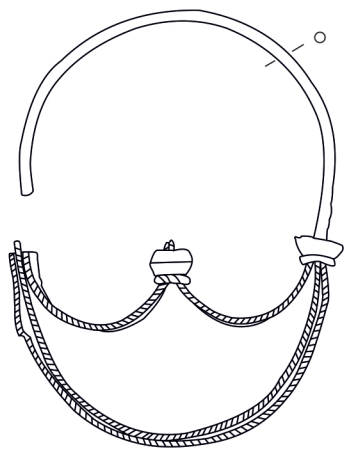


Тип III.1

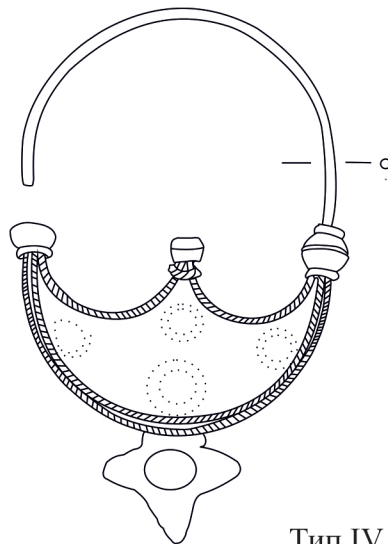


Тип III.2





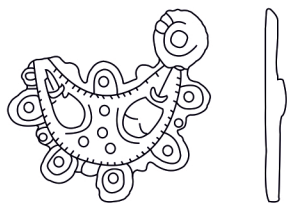
Тип IV.1.1



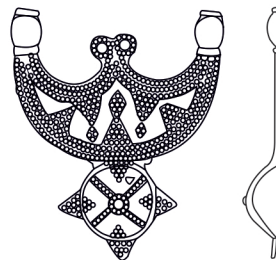
Тип IV.1.2



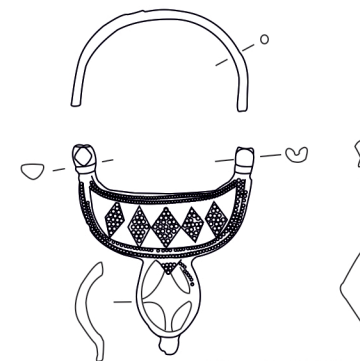
Тип IV.1.3



Тип IV.2.1



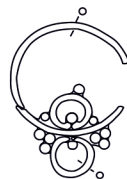
Тип IV.2.2



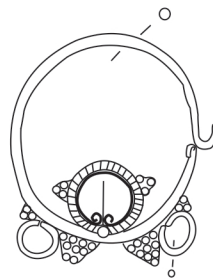
Тип IV.2.3



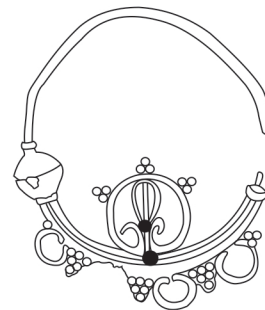
Тип V.1



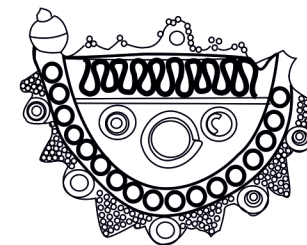
Тип V.2



Тип V.3

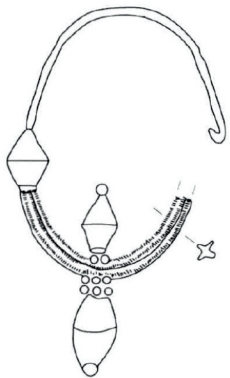


Тип V.4

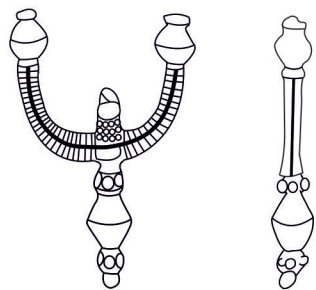


Тип V.5

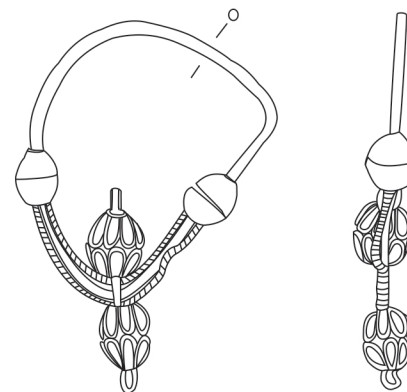
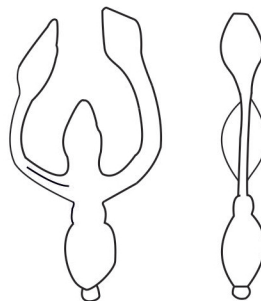




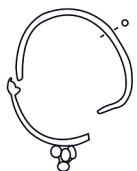
Тип VI.1



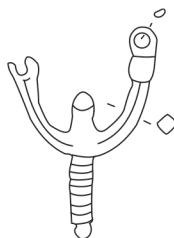
Тип VI.2



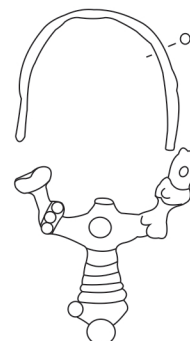
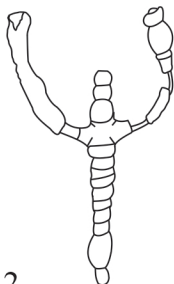
Тип VI.3



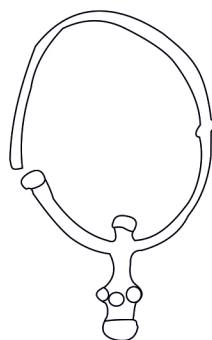
Тип VII.1



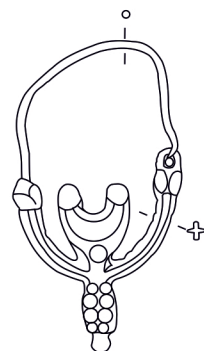
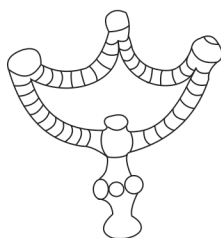
Тип VII.2



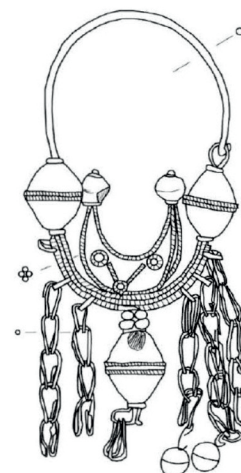
Тип VII.3



Тип VII.4

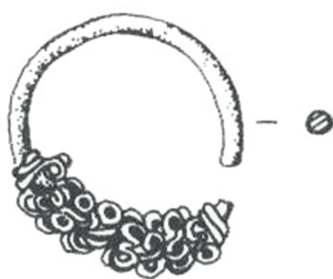


Тип VII.5





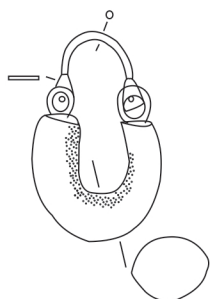
Тип VIII.1



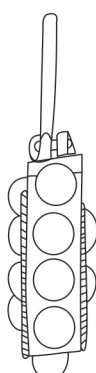
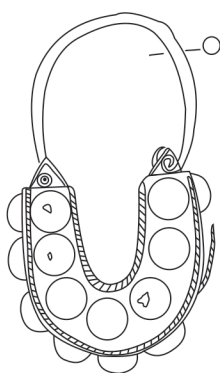
Тип VIII.2



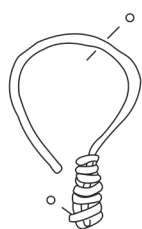
Тип VIII.3



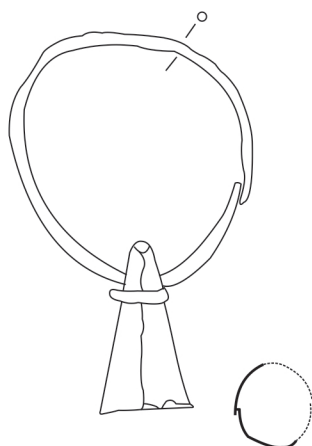
Тип IX.1



Тип IX.2



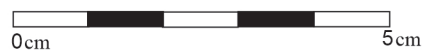
Тип X.1

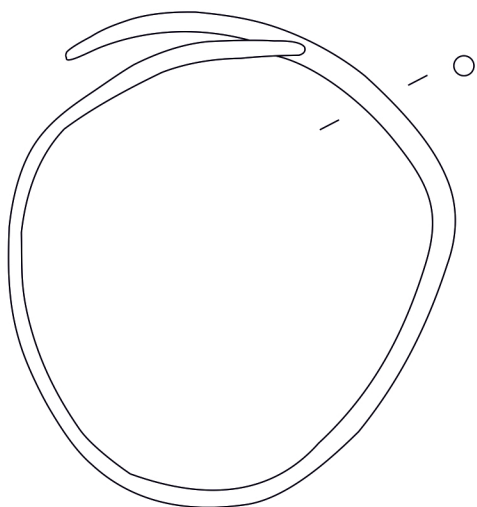


Тип X.2

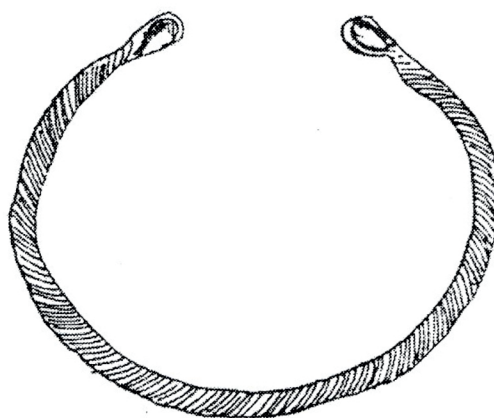


Тип X.3

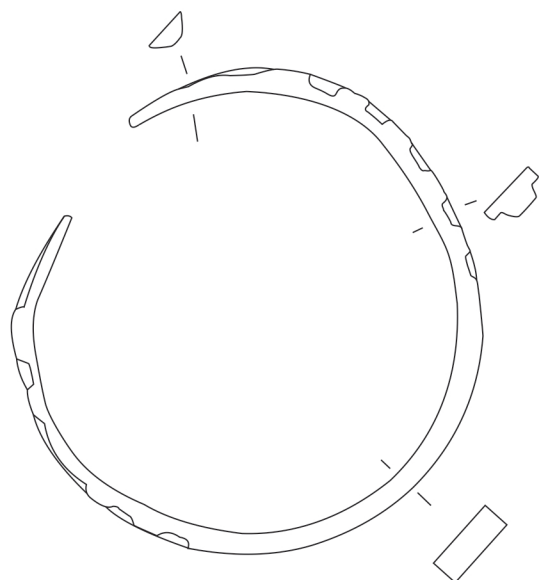




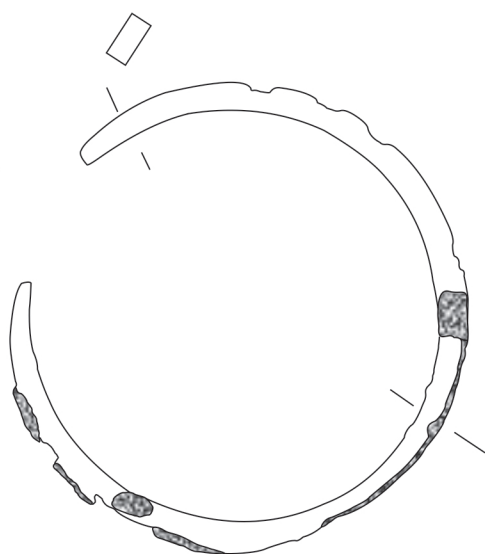
Тип I.1.1



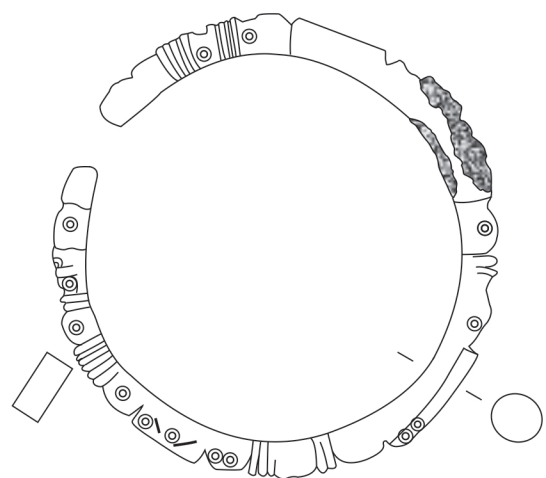
Тип I.1.2



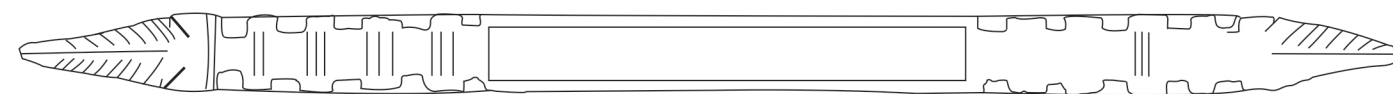
Тип I.2.1



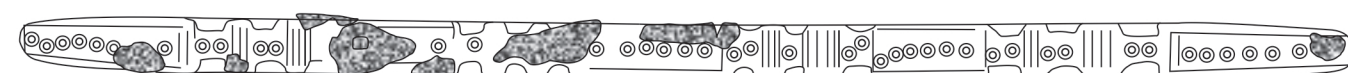
Тип I.2.2



Тип I.2.3



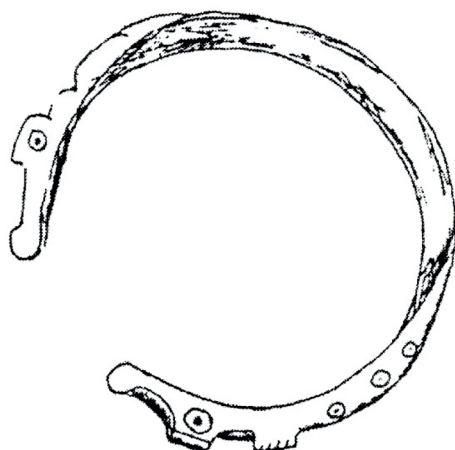
Тип I.2.1



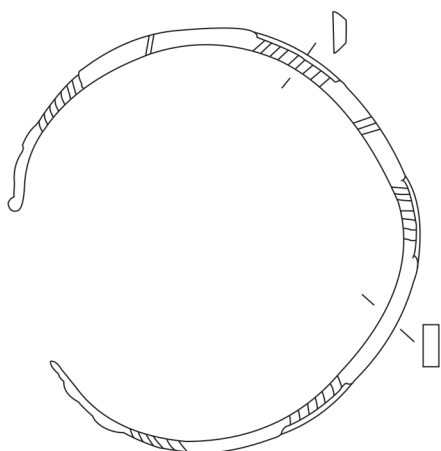
Тип I.2.2



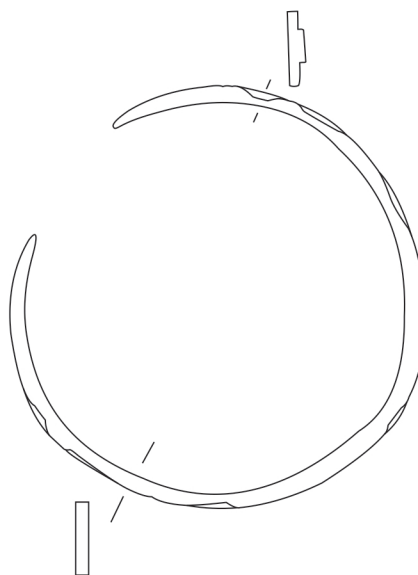
Тип I.2.3



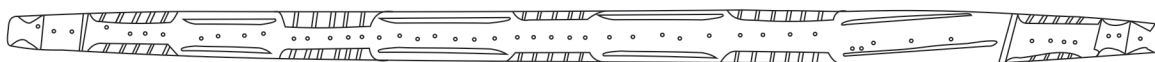
Тип I.2.4



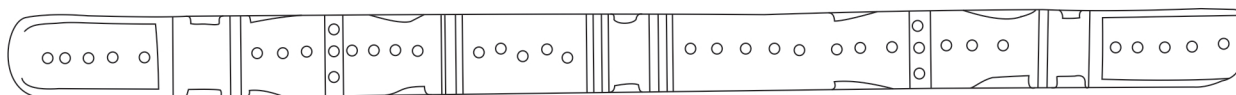
Тип I.3.1



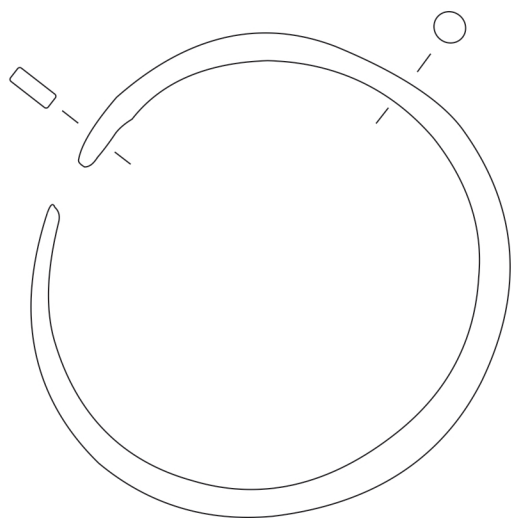
Тип I.3.2



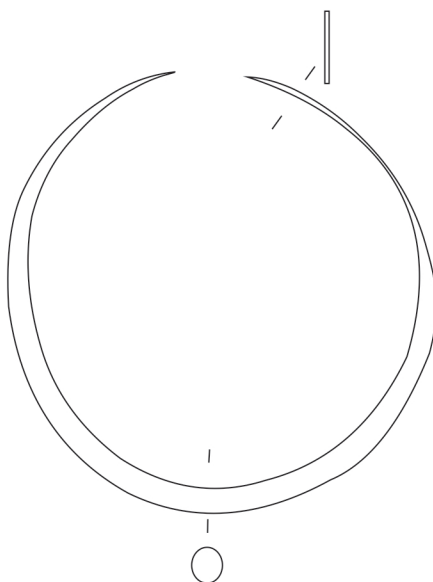
Тип I.3.1



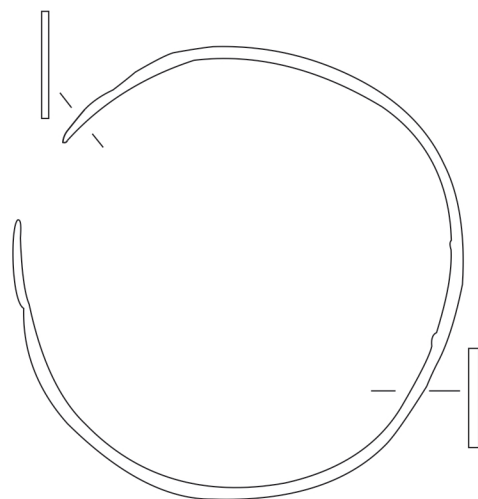
Тип I.3.2



Тип I.4.1



Тип I.4.2



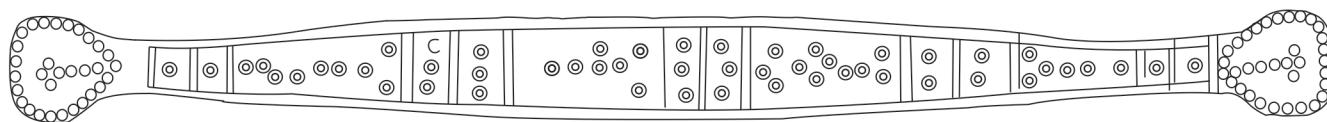
Тип I.4.3



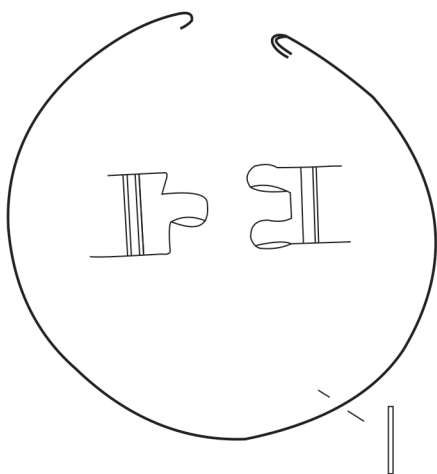
Тип I.4.1



Тип I.4.2



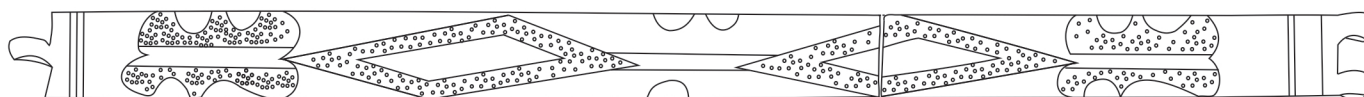
Тип I.4.3



Тип I.5.1



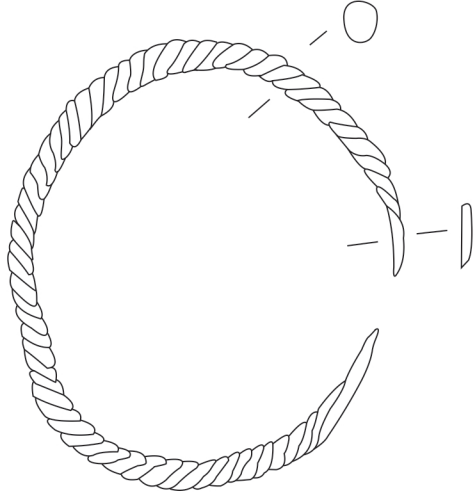
Тип I.5.2



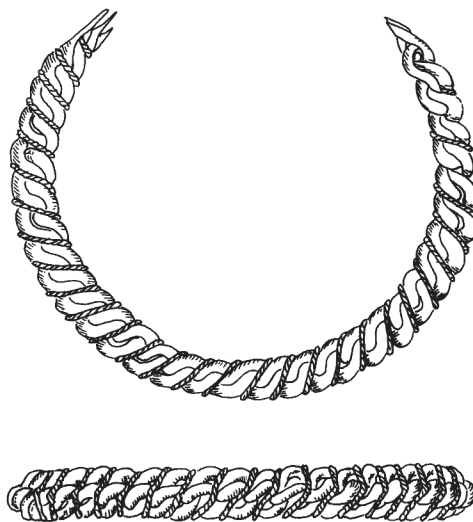
Тип I.5.1



Тип I.5.2



Тип I.6.1



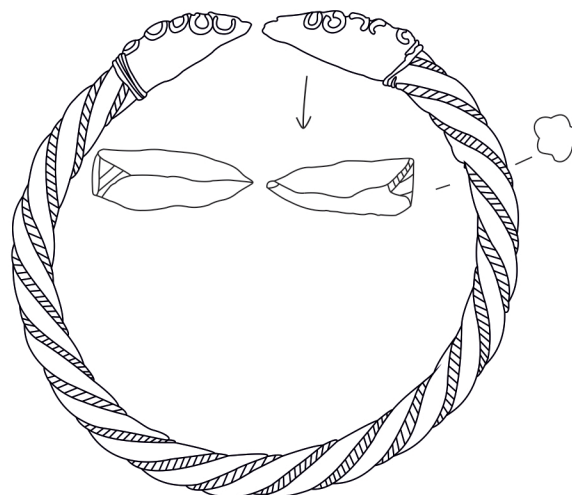
Тип I.6.2



Тип I.6.1



1.



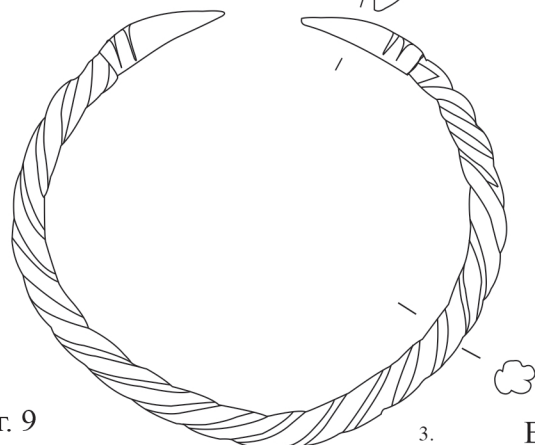
2.



1.



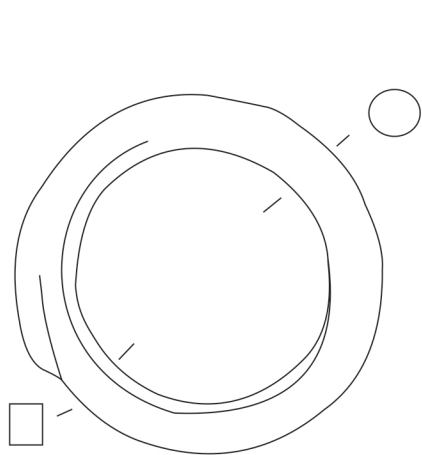
2.



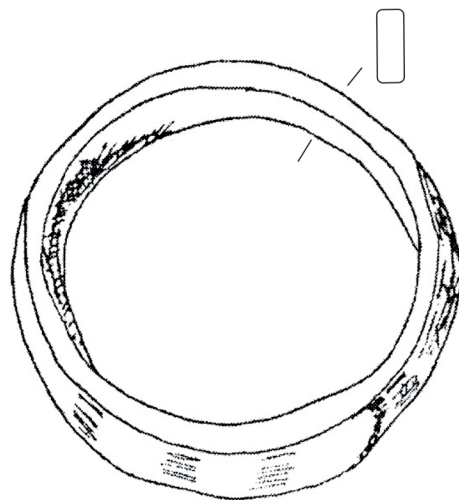
3.

Єдиничні находки

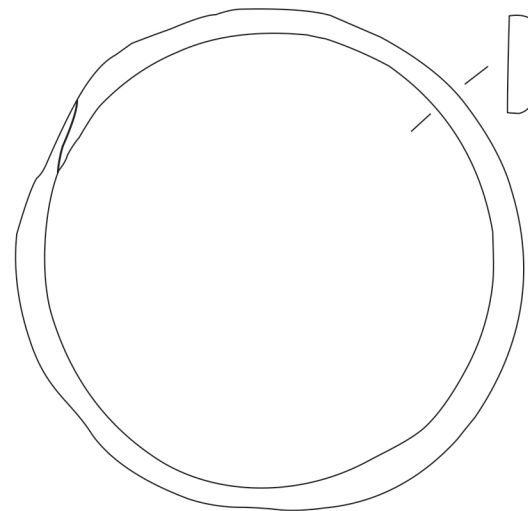
Типология на стъклените гривни



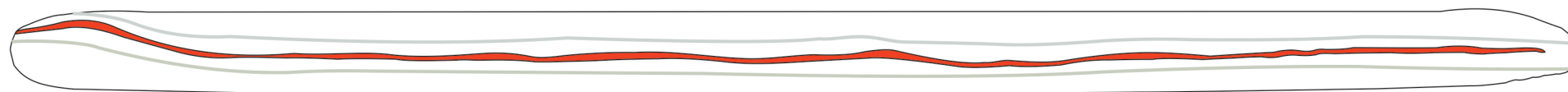
Тип II.1



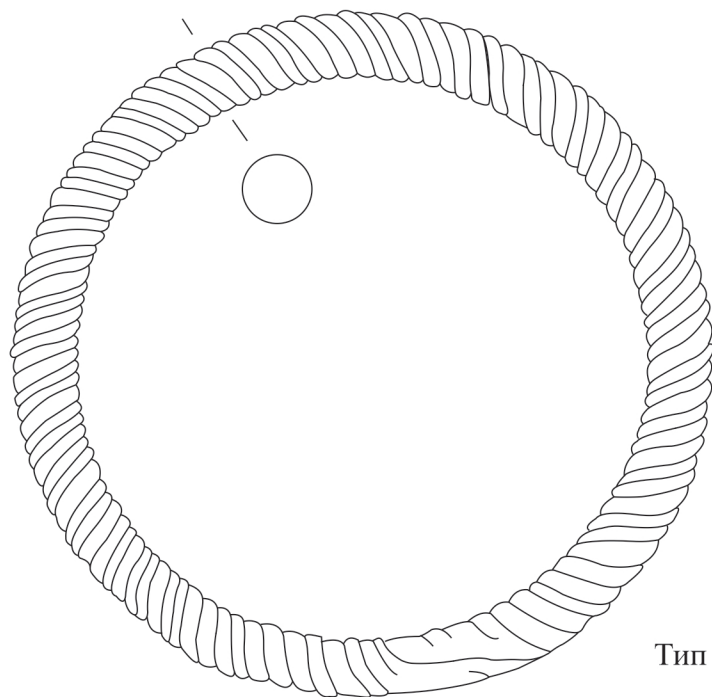
Тип II.2.1



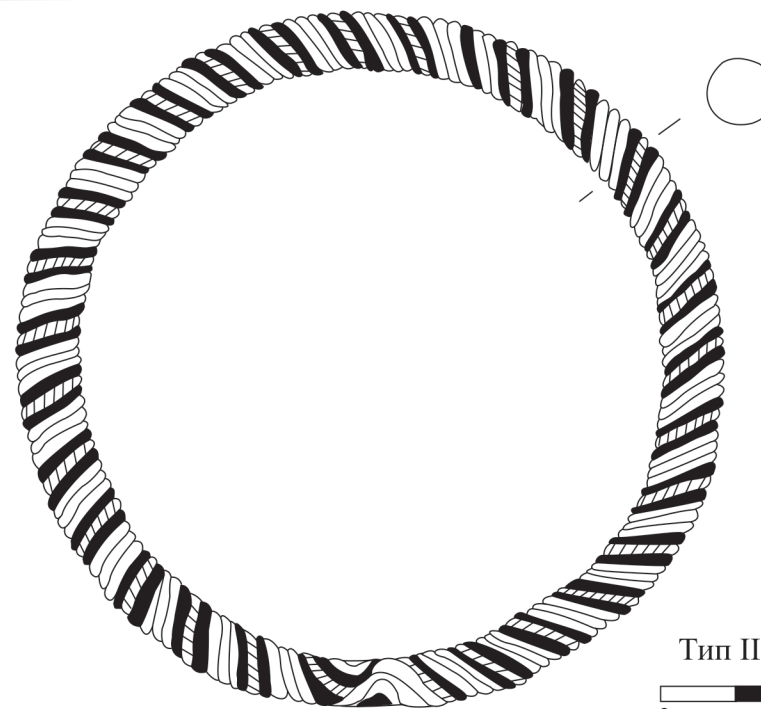
Тип II.2.2



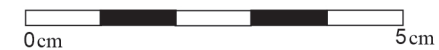
Тип II.2.2

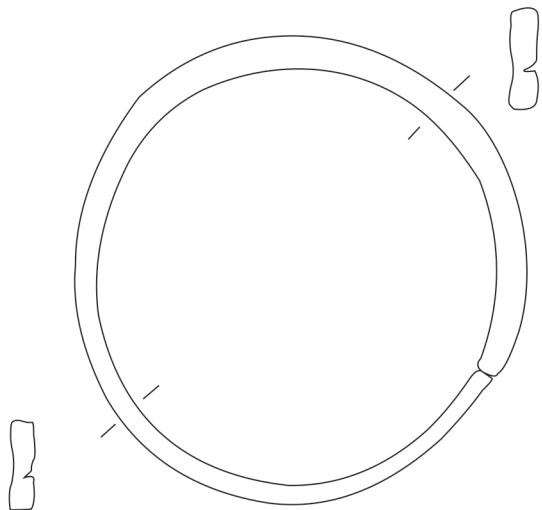


Тип II.3.1

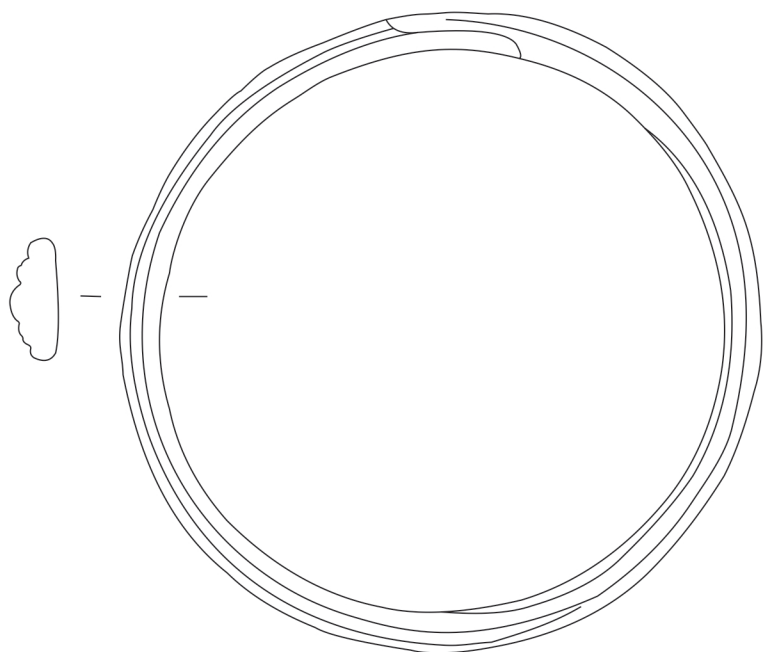
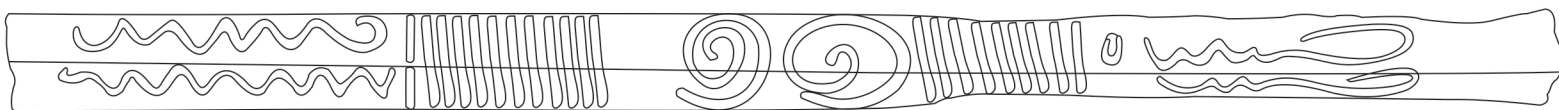


Тип II.3.2

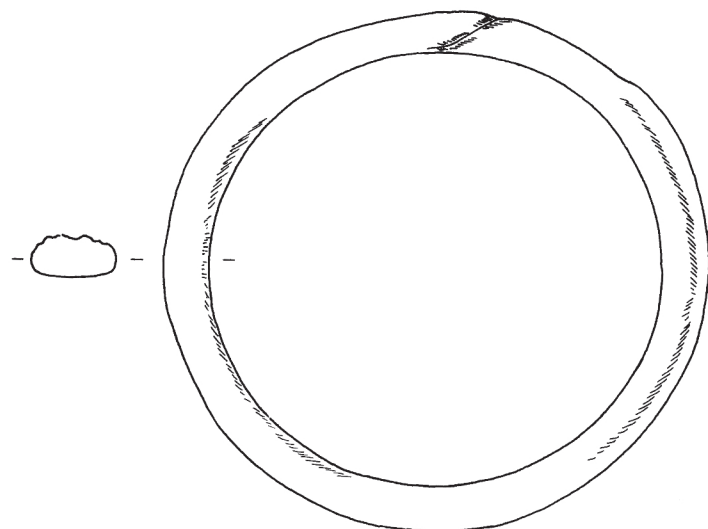




Тип II.4



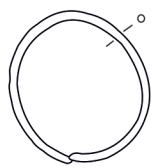
Тип II.5.1



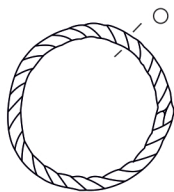
Тип II.5.2



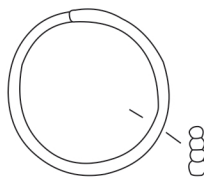
Типология на пръстените



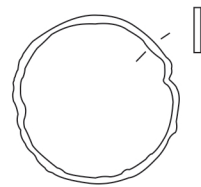
Тип I.1



Тип I.2



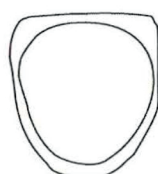
Тип I.3



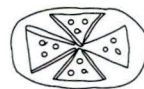
Тип II



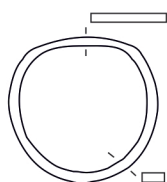
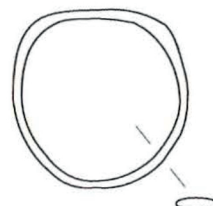
Тип III.1



Тип III.2



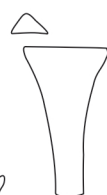
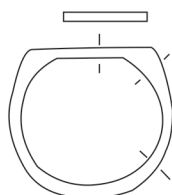
Тип III.3



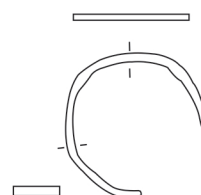
Тип III.4



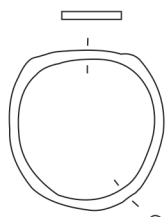
Тип III.5



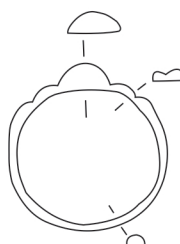
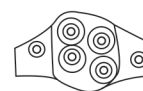
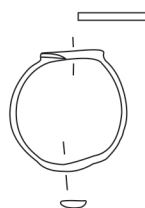
Тип III.6



Тип IV

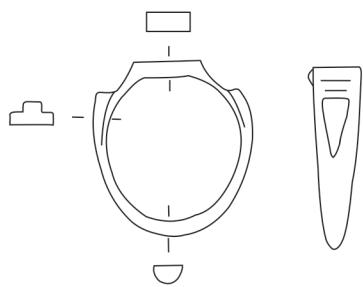


Тип V

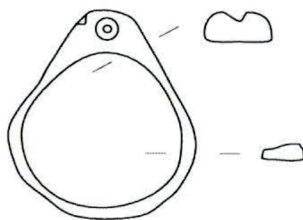


Тип VI

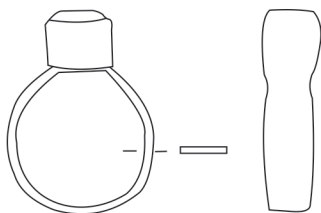
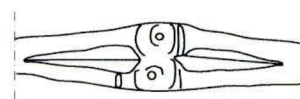




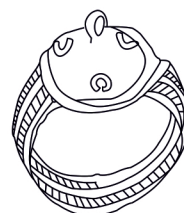
Тип VII.1



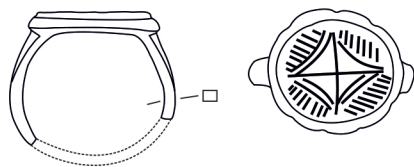
Тип VII.2



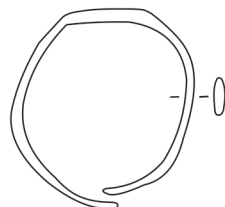
Тип VIII



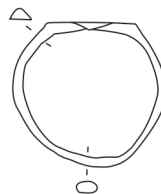
Тип IX



Тип X



Тип XI



Тип XII

